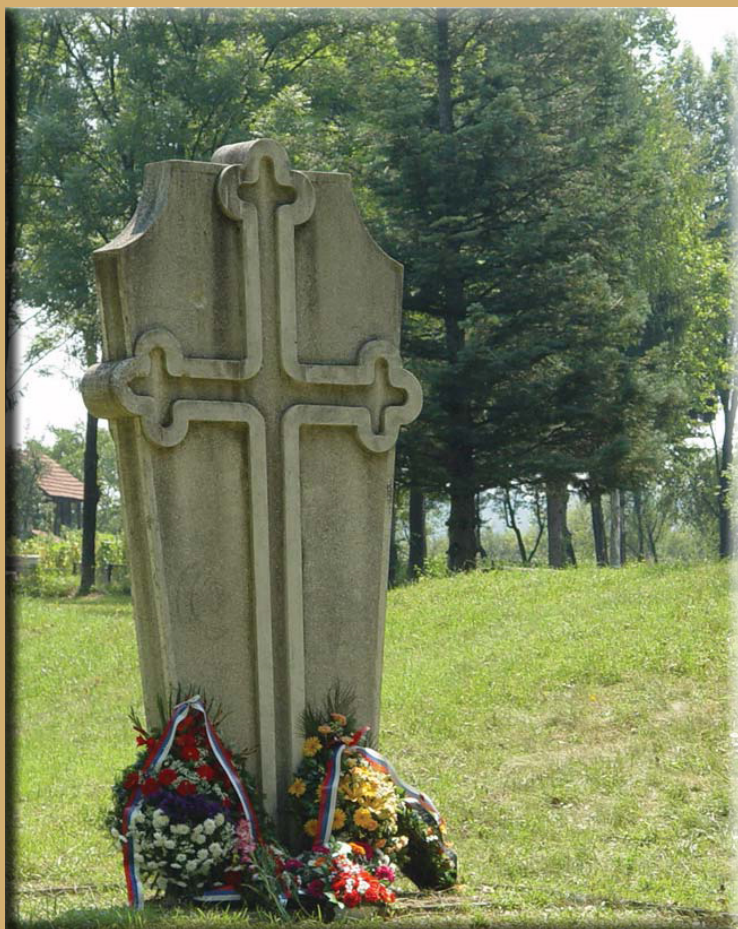

ТРЕЋИ ОКРУГЛИ СТО

ШУШЊАР 1941.

ЗБОРНИК
САОПШТЕЊА И СВЈЕДОЧЕЊА

ОШТРА ЛУКА
1. АВГУСТ 2013.

ШУШЊАР 1941.

ЗБОРНИК САОПШТЕЊА И СВЈЕДОЧЕЊА СА
ТРЕЋЕГ ОКРУГЛОГ СТОЛА
одржаног у Оштрој Луци 1. августа 2013. године

Издавач:
Удружење „Јасеновац-Доња Градина“ Бања Лука

За издавача:
Проф. др Владимир Лукић

Главни и одговорни уредник:
Проф. др Владимир Лукић

Организациони одбор:
Проф. др Владимир Лукић,
Петар Додик,
Михајло Орловић
Ђоко Стојаковић
Вукашин Давидовић
Радослав Лазић
Мирјана Миливојчевић Праћа
Перо Илић
Милан Дашић

Лектор:
Ранко Павловић

Графичка припрема и дизајн:
Јанко Велимировић

Штампарија:
ГрафоМарк, Лакташи

За Штампарију:
Светозар Ђеркета

Тираж:
1200

ШУШЊАР 1941.

**ЗБОРНИК САОПШТЕЊА И СВЈЕДОЧЕЊА
СА ТРЕЋЕГ ОКРУГЛОГ СТОЛА**

**одржаног у Оштрој Луци
1. августа 2013. године**

Оштра Лука

2014.

САДРЖАЈ

УМЈЕСТО ПРЕДГОВОРА	
ТРЕЋИ ОКРУГЛИ СТО „ШУШЊАР 1941.“	9
ДРАГАН СТАНАР, начелник општине Оштра Лука	
МОРАЛНА И ЉУДСКА ОБАВЕЗА.....	11
МИХАЈЛО ОРЛОВИЋ, члан Организационог одбора	
ИСТИНА ШТИТ ОД ЗЛА.....	13
ПРОФ. ДР ВЛАДИМИР ЛУКИЋ, председник Организационог одбора	
ПИСАНИ СПОМЕНИЦИ ВЕЋИ ОД КАМЕНИХ.....	17

САОПШТЕЊА

ДУШАН ЛУКАЧ	
ОБРАЧУН У САНСКОМ МОСТУ	27
ПЕТАР ДОДИК	
МАСОВНА ГРОБНИЦА СРБА У РИЈЕЦИ САНИ.....	29
РАДОВАН ЈОВИЋ	
ЂУРЂЕВДАНСКИ УСТАНАК У ТРАМОШЊИ.....	35
МИЛАН ЦРНОМАРКОВИЋ	
ЕГЗОДУС НАРОДА БОСАНСКЕ КРАЈИНЕ	47
ДР ВАСО ПРЕДОЈЕВИЋ	
ПОДГРМЕЧ ИЗМЕЂУ ДВА ЗЛОЧИНА ГЕНОЦИДА (ШУШЊАР 1941. и ГРМЕЧ 1943.) И ЕТНИЧКОГ ЧИШЋЕЊА 1995. КАО ЊИХОВОГ ДОКОНЧАЊА.....	53
КРСТАН ШУЋУР	
СВЈЕДОЧИТИ И ПАМТИТИ.....	67
ВАСО МИКАН	
СЈЕЋАЊА НА ПОБИЈЕНЕ УСОРЧАНЕ У ЛЈЕТО 1941.	77
ЂУРО ТРКУЉА	
ТРИ РАТНЕ ПРИЧЕ ИЗ КОРЧАНИЦЕ У ГРМЕЧУ	87

СЈЕЋАЊА

Проф. др Владимир Лукић	
ЗЛОЧИНИ КОЈИ СЕ НЕ ЗАБОРАВЉАЈУ	99
Раде Стојановић	
ТО СЕ НЕ МОЖЕ ОПИСАТИ	109
Мирјана Миливољчевић Праћа	
ТУЖНИ ПОГЛЕДИ ЗАТВОРЕНИХ ЈЕВРЕЈА	121
Љубан Мијатовић	
ОДРЕДА РУШИЛИ, ПАЛИЛИ И УБИЈАЛИ	123
Цвјета Кондић, рођена Вокић	
СТАЛНО СУ ПУЦАЛИ И УБИЈАЛИ	127
Јован Видовић	
ЈУНАК СВОГА ВРЕМЕНА	133
Мирјана Миливољчевић Праћа	
НАСИЛНО ПРЕКРШТАВАЊЕ У КАТОЛИЧАНСТВО У ВРЕМЕ ГЕНОЦИДА	135
Петар Додик	
ОБРАД - СВИЛЕ (ПАНТЕ) ЛАЗИЋ	137
Петар Поповић	
ГЕНОЦИД У ТОМИНИ 1941 - 1995.	139
Раде Станисављевић	
ГЛЕДАО САМ ЗЛОЧИНЕ НА ШУШЊАРУ	143
Радмила Вуковић, рођена Крагуљ	
ДЈЕТИЊСТВО МЕЂУ ЦРНИМ МАРАМАМА	149
Мирјана Јуришић, рођена Николић и Љиљана Николић	
СТРАДАЊЕ СИНОВА ЈЕКЕ И ПЕТРА ДЕЛИЋА	153
Томо Ђурђевић	
СПАС У БИЈЕГУ	155
Томо Ђурђевић	
ПРЕКРШТАВАЊЕ	159

ЗАКЉУЧЦИ

Проф. др Владимир Лукић	
ЖРТВЕ ТРАЖЕ ИСТИНУ	165

ЗАКЉУЧЦИ Трећег округлог стола „ШУШЊАР 1941.“, одржаног 1. августа 2013. године у Оштрој Луци	169
--	-----

ПЈЕСМЕ О ШУШЊАРУ

Ранко Павловић	
ШУШЊАР У ПЈЕСМИ.....	175
Ненад Груличић	
МИЛОШТА ШУШЊАРСКИХ ДУША	177
Михајло Орловић	
ПРИЧА ОНОГ КОЈИ НИЈЕ СТИГАО ДА ИСПРИЧА СВОЈУ ПРИЧУ	179
Добрица Ерић	
ШУШЊАР, СУЗА НЕПРЕБОЛА.....	181
Боро Капетановић	
ШУШЊАР	
Стевка Козић Прерадовић	187
МРТВА ФАМИЛИЈА	
Ранко Прерадовић	
БАЛКАНСКА КАРИАТИДА.....	189
Јово Тонтић	
ПЈЕСМА О ГРМЕЧУ	190
Јованка Стојчиновић Николић	
ДРВОРЕДИ.....	191
Владимир Јагличић	
ВЕТАР	193
Здравко Кеџман	
ШУШЊАР	194
Душан Праћа	
ШУШЊАРСКИ ШУМОР	195
Ружица Комар	
ШУШЊАР, ГРАД СЈЕНКИ	196
Голко Мандић	
ШУШЊАР	199
Душко Столисављевић	
ПОЕТСКИ ЗАПИС НА ШУШЊАРУ	201
Наташа Гламочанин	
ЖИВОТ И СМРТ	202

МИРКО СТАНИЋ	
НА ХИЉАДЕ	203
НЕВЕНКА БОЖИЧИЋ	
ПЈЕСМУ СИНЕ	204
НЕДЕЉКО РАШУЛА	
ВАРЉИВА НАДА	206
САВА БИЛБИЛА	
ШУШЊАРУ	208
ДРАГО ВРУЋИНИЋ	
ИСТИНА СЕ МОРА ЗНАТИ	210
ВАСО ПРЕДОЈЕВИЋ	
НА ШУШЊАРУ	212
РАНКО ПАВЛОВИЋ	
ОНИ НИСУ МРТВИ	214
МАРИНКА ЈОВАНИЋ	
ДА БАР САЊАМ	217

Умјесто предговора

ТРЕЋИ ОКРУГЛИ СТО „ШУШЊАР 1941.“

У Оштрој Луци је 1. августа 2013. године одржан Трећи округли сто „Шушњар 1941.“ у чијем раду је учествовало око 45 историчара, друштвених и научних радника, бораца НОР-а, преживјелих страдалника, књижевника, новинара и других. Организовали су га општина Оштра Лука и Организациони одбор који су сачињавали: проф. др Владимир Лукић, Петар Додик, Михајло Орловић, Ранко Павловић и Вукашин Давидовић.

Поднесено је више од 35 саопштења и сјећања свједока стравичног покоља који се догодио о Илиндану 1941. године.

На самом почетку пјесник Боро Капетановић казивао је стихове своје потресне пјесме о Шушњару, а затим је минутом ћутања одата пошта страдалницима из Другог свјетског рата и преминулим учесницима Другог и Трећег округлог стола.

У радно предсједништво скупа изабани су: предсједник Организационог одбора проф. др Владимир Лукић, начелник општине Оштра Лука Драган Ступар, Петар Додик, Михајло Орловић и Ранко Павловић.

Скупу су се потом обратили начелник општине Драган Станар, члан Организационог одбора Михајло Орловић и проф. др Владимир Лукић. Скуп је благословио свештеник Илија Миловац.

У посебној, могло би се рећи свечаној атмосфери, из стегнутих грла у тишину су се усијецале ријечи које су чврстином аргумената и великим емотивним набојем свједочиле о звјерствима која не смијемо заборавити, колико због жртава, толико и као опомену да се тако нешто више никада не понови.

На крају Округлог стола усвојени су закључци, међу којима и онај да се настави са одржавањем оваквих скупова, сваке друге године. Један од посебних задатака је да се, док још има живих свједока, помно биљеже сјећања страдалника који су избјегли ками и маљу и оних који су својим очима видјели сотонски пир повампириених усташа, као и чланова породица невинно уморених. Такође је закључено да се и са овог округлог стола објави зборник саопштења и сјећања, на српском и енглеском језику.

Трећи округли сто „Шушњар 1941.“ водио је књижевник Ранко Павловић.

Сутрадан, 2. августа, на Илиндан, на спомен-гробљу Шушњар одржан је парастос невиним жртвама.

Драган Станар,
начелник општине Оштра Лука

МОРАЛНА И ЉУДСКА ОБАВЕЗА

Поштоване даме и господо, поштовано радно предсједништво, уважени гости, представници медија,

Дозволите ми да вас поздравим и у име Административне службе Оштра Лука и у име становника наше општине!

Изузетно ми је драго што смо успијели по трећи пут да организујемо округли сто и што на тај начин радимо оно што нам је морална али и људска обавеза, а то је да прикупимо и од заборава отргнемо свједочанства о страдању нашег народа на простору некадашњег Санског среза.

Ја знам да је о Шушњару тешко разговарати без емоција. Међутим, дошла су таква времена да кроз један научни приступ и историјске чињенице скренемо пажњу нашој али и свјетској јавности о размјерама геноцида који се овдје десио.

Чињенице су застрашујуће. У извјештају о стању од априла 1941. па до марта 1942. године који је сачинио Гестапо наводи се да је само на Илиндан 1941. само у Санском Мосту извршен покољ 2862 Србина, а у извјештају су уписана имена дјевојака које су усташе тих дана силовале у Сухачи, Кљевцима и другим селима насељеним искључиво српским становништвом.

Такође је чињеница да је готово 10.000 Срба убијено на овом простору током II свјетског рата.

По свим параметрима злочина Шушњар заузима друго мјесто, одмах иза Јасеновца, по страдању српског становништва током II свјетског рата на просторима бивше Југославије.

Нажалост, нисмо на вријеме разумјели величину трагедије која нам се десила. Нисмо извукли поуке, па је у задњем рату, 1995. године, цјелокупно српско становништво протјерано са већег дијела српске општине Сански Мост. Једино је Оштра Лука, гдје се данас налазимо, сачувала становништво захваљујући томе што је остало у Републици Српској.

Желим да данас овај округли сто уз квалитетан рад допринесе ширењу истине, као што рекох да отргне од заборава страдање које нам се десило.

Хвала вам!

Михајло Орловић,
члан Организационог одбора

ИСТИНА ШТИТ ОД ЗЛА

Овдје смо још једном због истине. За њом трагамо и чудимо се како то крик из хиљаде грла првог и другог августа 1941. године чује само наше ухо. Како то он пара само наше срце и зашто тако болно одјекује у нашим сјећањима?

Нама није потребна гола истина. Ми њу знамо. Знамо колико нас је страдало и од кога. Нама је потребна истина с разлогом и последицама. Потребна нам да нам она буде штит од сваког могућег зла.

Крик на Шушњару још и сад одјекује. Нека одјекује! Јер шта је човјек – страдалник на губилишту тада имао осим крика? Тај крик данашње генерације носе као нешто уклето. Нешто што је стварало неповјерење према свему. Нешто, без чијег расвјетљавања, нема ни нашег одређења.

И зато смо се одлучили да проговоримо језиком тих жртава. Неки нам пребацују: Чему ти округли столови послје свега? Треба живјети даље. Наравно да треба, али их подсјећамо:

Послије два округла стола, овдје на овом мјесту, у свијет је отишла истина, али не онако стидљиво као некад. Отишла је јака, аргументована. Данас пред собом имамо двије књиге сјећања. Имамо сасвим другачији однос према оном што се догодило на Шушњару. Историчари и други који говоре о злочинима из Другог свјетског рата сада када набрајају мјеста гдје су се догађали ужаси, почињу: Јасеновац, Сајмиште, Јадовно, Шушњар ... или га понекад помињу одмах иза Јасеновца. Дакле, како-тако, истина је допрла од њих. Она се шири и даље. О Шушњару се данас говори с пијететом, тугом.... а све то захваљујући понајвише Округлим столовима о страдању на

Шушњару. То је потврда да је оно што смо радили имало смисла и било је од изузетне важности. Ако ништа друго, учинили смо много да те жртве не умру поново – заувјек, јер да се то догодило, не би нам никад опростили.

Ријеч Шушњар у нама изазива осјећај бола, неправде, туге, ужаса, неповјерења и ко зна чега још. Оно што нас боли јесте минимизирање тог злочина учињеног над невиним Србима и Јеврејима пред којима је тек био живот. Замислите да није било тог злочина које бисмо данас имали потомство – сигурно један осредњи град.

Неке изговорене ријечи злочинаца на Шушњару и у Санском Мосту 1941. године и данас одзвањају злокобно, као на примјер она Гутићева који је парафразирао народну пјесму: „Друмови ће пожељети Србаља, а Србаља нигдје бити неће“, или оне ријечи које су давали да их телал изговори. „Од данас нема свако право убијати Србе...“ то звучи као да су Срби животиње за одстрел па их имају убијати право само они који су за то одабрани. Од нас се тражи да се извинимо за некаква убиства која смо морали учинити да бисмо се одбранили прије стотину година у балканским ратовима и у овом посљедњем. Људски је да се човјек извини за сваку учињену неправду према неком другом, да тражи опрост, али не само то, већ да је никад и не понови. Све друго је лицемјерје. Али ко се то извинио Србима за почињене злочине на Шушњару? Нико и никада! Свједоци погрома кажу да их је то страшно бољело када су гледали обичан свијет који није учествовао у покољу, а који их је с презиром посматрао док су их злотвори гонили на стријељање.

Злочинци, они које није стигла рука правде, прикрили су се и наставили послје рата да живе са потомцима жртава као да ништа нису учинили. Није их прогонила савјест, нити осјећај кривице. Читајући њихове извјештаје о злочину својим претпостављеним, човјек не може а да се не запита: како то да монструозност оних који чине зло нема граница? То што су учинили на Шушњару и на другим стратиштима, по њима је сасвим логичан слијед, а врхунац лицемјерја је она обавијест: „Србе више нема право свако да убија....“

Живих свједока о злочинима на Шушњару и другим стратиштима све је мање. Природа чини своје. Остају њихова сјећања која се преносе с кољена на кољено. Уколико их не забиљежимо и она ће

ишчезнути или претворити се у легенде и митове у које нико неће вјеровати. Крик из 5.500 грла са Шушњара биће узалудан. И зато овај мукотрпни посао сакупљања грађе треба наставити. Знам – звонара ће да мрмљају: шта ће вам то, за кога радите, не дирајте старе ране јер оне изазивају бол, а он опет друге реакције! Живот тече и тако даље. Такви нека брондају, јер управо због њих који би да све заборавимо, догађају нам се несреће и невоље. Због њих ми данас немамо завичаја ни своје отаџбине. Будимо оно што јесмо.

Проф. др Владимир Лукић,
предсједник Организационог одбора

ПИСАНИ СПОМЕНИЦИ ВЕЋИ ОД КАМЕНИХ

(Уводна ријеч на отварању
Трећег округлог стола „Шушњар 1941.“)

Даме и господо, драги пријатељи, драги свједоци, аутори текстова који су се нашли у зборницима Првог и Другог округлог стола „Шушњар 1941.“ и који ће се наћи у трећем зборнику.

Прво желим да се посебно захвалим свим гостима, свима онима који су дошли да увеличају, да дају значај овоме скупу, књижевницима и новинарима, свима који су на било који начин допринијели да се организују и Први и Други и Трећи округли сто! Посебно се захваљујем домаћинима који су нашли начина, што није увијек било лако, па ни данас није, да обезбиједе овакве услове за наш рад!

Желим на самом почетку казати сљедеће.

Ви се сигурно питате зашто се одржавају округли столови. Када смо анализирали међунаордне конференције о Јасеновцу и сагледали зборнике који су са њих објављени, оцијенили смо да је то врло корисно и добро. Али смо примијетили да многи грађани у Босни и Херцеговини, бившој Југославији, а нарочито вани, мисле да је Јасеновац малтене једино стратиште на овим просторима.

Разговарајући са неким странцима, па и нашим људима који живе вани, примијетили смо да врло мало знају рецимо о Гаравицама (12.000 мртвих), Шушњару (5.500 мртвих), затим о Шурманцима, Пребиловцима, Ржаном Долу, Коритима и бројним другим стратиштима о којима наши људи мало знају. Зато је одлучено да се боље

расвијетли покољ на Шушњару и одржан је Први округли сто 2008. Такође је одлучено да се штампа зборник саопштења и свједочења с тог скупа на српском и енглеском језику који је скупа са материјалима Четврте и Пете међународне конференције о Јасеновцу нашао свој пут у Русију, Израел, Италију, Аустрију, Њемачку, Енглеску, Француску, Сједињене Америчке Државе и у све земље настале распадом бивше СФР Југославије.

Поменућу нешто што сте овдје могли прочитати. Професор, академик Србољуб Живановић, када је прегледао Зборник Првог округлог стола, рекао је: „Ово је већи споменик жртвама Шушњара него било какав камени споменик који је тамо направљен!“

Ми смо кренули да те писане споменике дигнемо и на другим мјестима. Тако је одржан округли сто о злочинима на Козари и Поткозарју, гдје Одбор води професор Тодић. Надамо се да ће се за идућу Међународну конференцију о Јасеновцу у мају 2014. појавити и зборник с тог скупа. Затим смо организовали округле столове о страдању у Грахову, Гламочу, Ливну, Дувну, Купресу. Припрема се и тај зборник и вјерујем да ће се наћи на Међународној конференцији у другој половини маја, а затим ће кренути на пут широм свијета.

Одређени подаци говоре да је на подручју Санског Моста страдало више од 10.000 Срба у II свјетском рату. Мени није познато село у овој општини у коме није извршен злочин.

Зато желим да сви данашњи говорници слободно кажу шта знају и како умију и да нам помогну да и они који још нису дали своја саопштења, а могу их дати у два наредна мјесеца, да то учине, како бисмо могли приредити трећи зборник.

Можда је још нешто важно овдје рећи. Има много тога што би требало радити на уређивању и обиљежавању стратишта. Нека од њих заиста дјелују сабласно. Чини ми се да бисмо морали активирати нека удружења и појединце да та стратишта буду заиста онаква каква су у другим крајевима, да не кажем у другим дијеловима свијета, посебно у Европи, гдје су такође извршени злочини.

Зато вас најискреније позивам да учествујете у томе.

Најљепше вас поздрављам и хвала!

Пјесник Боро Капетановић (иза радног предсједништва Округлог стола)
казује потресне стихове о Шушњару

Одавање поште свим жртвама злочина на Шушњару

Радно Предсједништво Округлог стола

Излагање учесника Округлог стола праћено је са посебном пажњом ➤

Књижевници Зоран Костић и Душан Праћа

Редован учесник пјесничке манифестације "Шушњар", пјесник Добрица Ерић своје стихове придружује помену невиним жртвама на стратишту Шушњар

Књижевници и пјесници – редовни учесници округлих стола

Књижевници Ружица Комар и Крстан Шуђур - докази о злочину опомињу да се не забораве

САОПШТЕЊА

ОБРАЧУН У САНСКОМ МОСТУ

Атмосфера мржње на Србе осећала се одмах након проглашења НДХ 10. априла 1941. године. У расулу југословенске војске и њеном неорганизованом повлачењу, хрватски радикални елементи истичали су се некооперативним и деструктивним односом према још увек постојећој Краљевини Југославији. Пошто је удео Хрвата на подручју босанске Крајине било сразмерно слабији него у другим областима, самим тим је и прикривених усташких „табора“ и „ројева“ било мање. Павелић и његови сарадници трудили су се да у општу хајку на Србе укључе највећи број муслимана Западне Босне. У томе су и успели, увукавши у усташке редове нарочито муслимане Цазина, Бихаћа, Велике Кладуше и Кулен-Вакуфа. Ту су српска села окружена муслиманским насељима највише страдала.

Препознатљиви српски идентитет Босанске Крајине, њен епски дух и планинска необузданост, испољаван кроз устанак 1875. (у коме је учествовао и краљ Петар, као четнички војвода Петар Мркоњић), затим кроз отпор Аустро-Угарској (велеиздајнички процеси почетком XX века) разјаривао је усташке прваке, стожерника Виктора Гутећа нарочито. Српска слободољубивост, симболизована у јунацима Петра Кочића, и неумрло наслеђе четара Голуба Бабића дошли су до изражаја и у овим тешким тренуцима западног Српства.

О Бурђевдану, 6. маја 1941. године, дошло је до првог оружаног обрачуна између Срба и усташких јединица. Фанатични Хрвати и муслимани су пожелели да на велики православни празник нападну Србе, извређају њихова верска осећања и демонстрирају моћ и силовитост. Ситуација се није баш одвијала онако како су то силници желели. Бахате усташе су поменутог дана упале у село Српско Кијево, југоисточно од Санског Моста, са намером да прекину прославу крсне Славе. Већа група сељака се успротивила и успела је да усташе

истеру из села. Стожер из Бање Луке је лансирао причу „да се већа група ђетника окупља и спрема отпор“, па је на Српско Кијево послат одред од 40 немачких војника, предвођен са два официра и ојачан јединицама усташког табора из Санског Моста. Немачки извештаји сведоче да су Срби наоружани примитивним ватреним, али већином хладним оружјем, њих око 1000 на броју, одбили немачко-усташки напад, убивши три војника Вермахта и много више усташа. Уследила је казнена експедиција, напад артиљерије и оклопних возила. Биланс је био крвав. Центар побуне, кијевски заселак Сјенокосе, нестао је у пламену. Ухапшено је 450 Срба, од којих је 100 задржано у затвору, а од тих је 27, претежно из засеока Видовићи, стрељано у зору 9. маја. Њихова су тела обешена у парку у центру Санског Моста.¹

¹ Из рада „Устанак у Босанској Крајини“, Београд 1967, стр 61-62

Петар Додик

МАСОВНА ГРОБНИЦА СРБА У РИЈЕЦИ САНИ

Последњих дана јула 1941. године десила се велика трагедија за српски народ, посебно за оне момке који су радили као физички радници на цести Сански Мост-Лушци Паланка, а која је пролазила кроз наше село, па су ти момци, радници-кулучари, били близу својих кућа, радили су бесплатно и са својом храном. Дакле, радили су под присилом, јер нико није могао нити смио да не дође на посао, поготово није се нико смио усудити да побјегне са цесте у току радног времена.

НДХ је формално створена 10. априла 1941. године и одмах је почела измишљати разне мјере како би Србима загорчала живот, а све са циљем да их натјера да размишљају о сељењу или преузимању католичке вјере.

У програму те државе било је набројано које све мјере треба да буду уведене како би се цијела територија НДХ очистила од Срба. Утврђено је да се једна трећина Срба побије, једна трећина преведе у католичку вјеру, а једна трећина протјера у Србију. На збору у Санском Мосту крајем јуна 1941. године жупан бањалучки Виктор Гутић изјавио је: „Друмови ће пожељети Срба, али Срба више бити неће“. За ту Гутићеву пријетњу знали су сви Срби, и они који су радили на цести и ми који смо били код кућа.

Присилним радом били су обухваћени момци између 20 и 30 година, па су тако том обавезом била обухваћена и моја два брата, Јово који је рођен 1914. и Миле који је рођен 1921. године, па је баш у тој години напунио 20 и требало је да иде у војску, али запало га је кулчење на цести умјесто обуке војним вјештинама, што је било у плану обуке за регруте, тј. војнике који су тек дошли у војску. Присилни рад који је уведен за младе Србе трајао је један мјесец. Из моје

фамилије том обавезом, како сам већ написао, била су обухваћена моја два брата.

Наша мајка је спремала јела, а посебно је пазила на Милу који је био њен миљеник. Он је био најљепши, па зато није било ни чудо што се највише бринула о њему, а кад га је нестало највише је жалила за њим, по цијеле дане је нарицала и сузе лила. Тих дана масовно су бјежали муслимани од својих кућа од Скуцаног Вакуфа, Напреља, Горице, Фајтоваца, Модре, Горњег и Доњег Каменграда, тј. из свих села Подгрмеча у којима је било и муслиманског становништва. Ишли су запрежним колима, било је и по који комад стоке, највише телади, јагњади и кокошки, патака, гусака и пилића. Дакле сви су рачунали да тамо гдје стигну неће бити стоке и перади, а без тога тешко би се могло живјети, поготово дјеца.

Та бјежанија стварала је психозу страха и код српског становништва. Док неко бјежи од своје куће и онима који не бјеже повећавају се неспокојство и забринутост. Дакле, за све су ово биле ванредне прилике. Нико није знао куда ићи и докле ће трајати оваква пометња и неизвјесност. Требало је мислити на сутрашњи дан и на смјештај фамилије. Пошто је живот поремећен, мора се мислити на нови живот цијеле фамилије, а то задаје велику бригу, посебно домаћину који је морао да брине о свему што коме недостаје. Најтеже је било наћи воду за купање, посебно дјеце, јер се то није могло одлагати.

Једног дана крајем јула 1941. године на посао није отишао старији брат Јово, него само млади брат Миле. Тог дана око 10 сати пронијела се вијест да ће момке кулучаре негдје одвести, али нико није знао куда. Док су још ту на цести, у нашем селу, били смо мирнији и са мање бриге. Када су, међутим, престали радити, и када су сакупљени у једну групу, која се не креће, били смо мирнији и Богу се молили да их не одведу у Сански Мост, јер им тамо није било безбједно. Мада све док су у рукама усташа и њиховог надзорника за момке-кулучаре није било безбједно. Пошто је наша кућа била на једном узвишењу, могли смо да видимо шта се све догађа на цести.

Моја мајка, која има јак и продоран глас, дозивала је Милу и молила да иде кући, не образлажући зашто тражи да дође. Али то није било могуће јер је свима запријеђено да ће пуцати на свакога ко би

покушао да бјежи, и сви су били за бјежање обесхрабрани, па и наш Миле.

Цијела моја фамилија била је ожалошћена, јер смо знали да им у Санском Мосту пријети опасност. Мајка је плакала и туговала на посебан начин, па смо сви то слушали и та туга се преносила и на нас остале. Тог дана у сумрак су се појавили устаници, чуло се неколико пуцњева, што нас је веома узнемирило, а неки од устаника су нам сугерисали да се склањамо од куће, па смо тако и учинили. Узели смо неке покриваче и покренули стоку у правцу куда смо намјеравали да идемо. Изнад наше куће била је густа шума па смо се тамо склонили и ту заноћили. Који тренутак послије, више није било групе, него се формирала колона од радника-кулучара, која је ишла према Санском Мосту, што је још више погоршало наше расположење јер је било очигледно да их неће пустити да иду својим кућама. Сјетио сам се збора у Санском Мосту на којем је говорио жупан бањалучки Виктор Гутић, који је изрекао највеће пријетње Србима рекавши: „Друмови ће пожељети Срба, али Срба више бити неће“. То је била највећа пријетња Србима, са назнаком да ће бити искоријењени. Страх је био увећан до највишег степена. Кретање према Санском Мосту није нам било по вољи, јер смо се плашили за судбину тих момака, међу којима је био и наш Миле. На пола пута од поласка, тј. од куће Абида Карабега, око села Подбријежја, колона је заустављена. Тад је из колоне издвојено 10-15 момака чији је живот требало ту да се заврши, а то су знали само предрадикал Халиловић и остале усташе стражари. Који је критеријум био примијењен при одабиру момака, то се не зна, али је вјероватно био по физичком изгледу. А то значи да су руком показали на момка који је био осуђен на смрт, а то нису знали они којих се то највише тиче. Сви момци издвојени таквим одабиром били су побијени тупим предметима: маљевима, сјекирама, рогуљама и тежим штаповима. Није остало никаквих трагова, а није нађена ни гробница гдје су укупани. Из свих породица које су имале момке у тој несрећној колони данима су тражили било какве трагове, али ништа није нађено. Који су мотиви били да тупим предметима убијају ове јаднике, то се не зна, али може се претпоставити. Сигурно није био мотив да штеде метке. Од испаливања метака чују се пуцњи и остају чохуре, а крвници су хтјели да сакрију мјесто и начин извршења злочина над овим јадницима.

Када су те момке поубијали, требало је тијела несрећника укло- нити одатле. Ни тада ни послје нису нађене гробнице, па се могло претпоставити да су их бацили у воду, јер је ту била ријека Блиха, а нешто даље била је ријека Здена, са сличном количином воде као и Блиха. Даље од ових ријека била је велика ријека Сана, па су могли запрежним колима да их одвуку и баце у Сану. За великих поплава Сана је носила кладе и балване, па су злочинци рачунали да ће тијела убијених бити однесена даље од мјеста гдје су убијени. Када су воде Сане велике могле су да однесу тијела ових несрећника у Дунав, па и Црно море, па се тако могло да сакрије мјесто злочина.

Тако је ријека Сана постала сакривена гробница српских мо- мака-кулучара са цесте Сански Мост-Лушци Паланка, пошто су ри- јеке Блиха и Здена мале, па би тијела убијених била избачена на о- балу. Послије овог несрећног рата велики број фамилија тражи своје нестале и критикују све одреда, а многи не налазе оне које траже, па зато окривљују и оне који су убијали, а и органе власти. Могуће је замислити како се осјећају оне фамилије чији су чланови убијени далеке 1941. године а до данас, послје више од 70 година, не знају ништа о тим момцима. Како народ каже, ни трага ни гласа за све ове године. Ови момци о којима говоримо убијени су прије великог масакра на гробљу ШУШЊАР на којем је у августу 1941. го- дине, послје побуне Срба у селу Кијеву, као реакције на усташка злодјела, јер су на Ђурђевдан код Срба који славе насилно улазили у кућу и малтретирали и домаћине и њихове госте све до гашења слав- ске свијеће, што је највећа увреда за домаћина, па и за све Србе у околини.

Није јасно зашто су ти зликовци покушавали да сакрију овај зло- чин. У септембру исте године наишла је једна кажњеничка бојна да у српским кућама убија, пали и пљачка, чији је командант био Алија Камбер. Кад је дошао пред нашу кућу, Алија је упитао мог оца: „И- лија, гдје су ти синови?“ Отац је показао на мог најстаријег брата Јову и мене, а Алија је питао: „А гдје ти је још један син?“ Отац је причао како је тај момак радио на цести и да је заједно са осталим радницима кулучарима одведен и да од тада за њега ништа не знамо. Онда је Алија рекао: „Па можда је отишао у четнике.“ А ако је ико знао шта се десило са том групом момака, онда је то био Алија

Камбер, јер је он из села Подбријежја, а чули смо да је управо око тог села било стратиште за те момке, њих 10-15, да су ту побијени и то тупим предметима, али нису их ту сахранили, укопали, јер нико није ни тада ни касније нашао неке трагове о убијеним момцима, нити неку рупу гдје би били укопани. Могли су да их баце у воду, Блиху која је управо ту текла, или Здену која је даље одатле око два километра. Трећа ријека која је била даље одатле око 3-4 км је ријека Сана. Пошто су зликовци хтјели да сакрију тај свој злочин, онда је вјероватно ријешено да тијела тих несрећника запрежним колима одвуку до те ријеке и тамо их баце у воду. Ако су тако урадили и у Сану побацали тијела тих момака, кулучара са цесте Сански Мост-Лушци Паланка, онда је ријека Сана скривена масовна гробница Срба, момака кулучара, побијених крајем јула 1941. године.

Када су крајем јула 1941. године дошли до наше куће, устаници Срби, међу којима је било више познатих, као Миланчић Миљевић, браћа Бркићи, Вељко Миљевић, син Милин, није се могло да их не послушамо када су нам савјетовали да се склонимо од куће, да се склонимо у неку шуму, или да избјегнемо у село Дабар, који је удаљен од Санског Моста, јер је тај град представљао опасност за Србе и српски народ у цјелини. Прије неколико дана гледали смо како муслимани бјеже од својих кућа, а ево дошао је дан да и ми бјежимо.

Та прва ноћ у шуми изнад наше куће била је туробна и кратка, цијелу ноћ смо размишљали шта ће бити сутра. Чим је свануло кренули смо са стоком испред нас, прешли До и кретали се даље према Дабру односно брду Смрешњак, гдје се налазила кућа Миле Миљевића и до њега смо стигли око подне. Највише смо туговали за браћом Милом, а појава устаника и пуцњава по ноћи узнемиравала је све Србе комшије, који су били забринути као и ми за све што се догађа и што нисмо сигурни шта ће бити наредних дана. Крећући се са стоком прошли смо заселак Какиће и кретали се даље од пуцњава која је бивала све ближе нас. Око 10 сати појавио се један авион двокрилац, па је тиме била повећана забринутост и страх, мада авион није пуцао по избјеглицама, него по устаницима, који су се борили против усташа и хрватске војске. Нисмо нигдје стајали, ишли смо даље према Смрешњаку. Миле Миљевић је познавао мог оца Илију, па смо били примљени пријатељски од цијеле Милине фамилије.

Чули смо да су се устаници разбјежали, а неки отишли својим кућама. Велики дио Дабра био је на удару хрватске војске. Попаљене су куће и господарски објекти у свим засеоцима до којих је та војска стигла. О томе су причали и они који су били у борбама које су вођене, али и они који су били удаљени од усташке страховладе. У тим борбама погинуо је Мића Милинковић, што је изазва ло тугу, не само његове фамилије, него и комшија и родбине погинулог човјека.

Код љубазних домаћина Миљевића остали смо само једну ноћ и један дан, а онда смо кренули према нашем селу и нашој кући, које више није било, запаљена је већ првог дана борби у нашем селу. Запаљени су и неки господарски објекти, па смо могли да се склонимо од кише у љетну кухињу и кукурузану. Пошто раније нисмо били пожелели пшеницу и раж, сада је требало обавити те послове. Иако смо успјели да пожањемо жито, нисмо имали машину да га и овршемо. Било је у сноповима садјевано у неколико стогова који су касније спаљени, тако да више нисмо имали ништа за јело. Дио фамилије која није побијена био је зависан од комшија који су били спремни да обезбиједе и храну и становање за дио те наше несрећне фамилије.

Радован Јовић

ЂУРЂЕВДАНСКИ УСТАНАК У ТРАМОШЊИ

Требало је да прође пуних седам деценија да би тек у јулу 2013. године београдска штампа објавила опору истину да се комунистичка власт у бившој Југославији поигравала чињеницама када су у питању јулски устанци против фашистичког окупатора у бившим републикама.

Тако познати историчар др Драган Петровић подсјећа јавност да су сви устанци у бившим југословенским републикама, изузев у Словенији, углавном били антифашистички покрети српског народа, а не хрватског, муслиманског или црногорског, како се то стално интерпретирало у уџбеницима историје од окончања Другог свјетског рата до 1990. године, када је отпочела насилна сецесија и разарања Социјалистичке Федеративне Републике Југославије.

Управо су Срби били највише угрожени страном окупацијом, али и од марионетских творевина на његовом етничком простору као што је то био случај са квислиншком творевином НДХ. У Црној Гори се српски народ масовно одлучио на устанак баш 13. јула, само дан послије проглашења марионетске владе под Секулом Дрљевићем на Цетињу. Срби у Лици подигли су устанак против усташког режима 27. јула 1941. година у Србу, а истог дана на устанак су се дигли Срби у Дрвару и Босанском Грахову. То што су Срби у Лици пружили жесток оружани отпор Павелићевим усташама данас не спречава Хрватску да овај датум обиљежава као Дан антифашизма у Хрватској.

За разлику од Хрватске, у Србији и БиХ се упркос великим жртвама против њемачких и других окупатора, званично не прославља почетак оружаног отпора. Истина и ове године представ-

ници једне од партија владајуће коалиције, СПС, 7. јула су обиљежили 72-годишњицу антифашистичке борбе у Србији, али је поново отворена полемика, која траје од петооктобарских промјена 2000. године о томе да ли чувени догађај у Белој Цркви заиста треба да се слави као дан устанка или се тада заправо одиграо злочин у којем је један Србин из политичких мотива убио другог. Нема сумње да ће, како то већ предлажу историчари у Србији, бити дефинитивно успостављен нови Дан устанка, а као главни критеријум према којем ће се обиљежавати почетак устанка узети ослобођење градова, као што су Лозница, Краљево или Крушевац.

Мада је у Хрватској покренута иницијатива да 27. јул поново постане државни празник, у веома утицајном часопису „Хрватско слово“ у девет наставака 2009. године објављен је проуштак фелтон који се своди на полемику „Што се то славило од 1945. до 1990. као Дан устанка народа Хрватске и Дан устанка народа БиХ, а „славље“ обнавља и посљедњих неколико година уз покровитељство званичника из јавног и политичког живота Републике Хрватске“. Кроз читав фелтон провејава нота да су устанак у Србу подигли четници, као и оне у Дрвару и Босанском Грахову.

За разлику од многих генерација које су се деценијама напајале историјским фалсификатима, од 2002. године ђаци у основним и средњим школама у Србији изучавају историјске догађаје из Другог свјетског рата лишене било каквих идеолошких и табуа.

За нас у Републици Српској посебно је интересантна историја за средњошколце, односно уџбеник историје за 3. разред гимназије природно-математичког смјера и 4. разред гимназије општег и друштвено-језичког смера. Аутори овог уџбеника, који је одобрило Министарство просвјете и спорта Републике Србије својим рјешењем од 23. маја 2002. године, јесу Коста Николић, Никола Жутић, Момчило Павловић и Зорица Шпадијер. С обзиром на то да се ради о веома значајном школском уџбенику на основу којег средњошколци, то јест гимназијалци, стичу знања из наше прошлости, треба поменути да су његови рецензенти др Драгољуб Живојиновић, редовни професор Филозофског факултета у Београду, др Милан Весовић, научни савјетник у Институту за савремену историју у Београду, Рако Томовић, професор историје у Гимназији у Зрењенину.

Између осталог, у овом уџбенику историје, на 238 страница, гимназијалци у Србији су имали прилику али и обавезу да се не само упознају већ и савладају градиво у посебном поглављу које носи наслов: „Геноцид и терор у Независној Држави Хрватској и на Космету“.

У тој лекцији гимназијалци у Србији укратко се подсјећају на следеће историјске догађаје:

Успостављање усташког режима - Независна Држава Хрватска је створена 10. априла 1941. године уз помоћ њемачке војске која је тога дана ушла у Загреб. У хрватском народу доживљена је као остварење вјековног сна, као чин обнављања националне независности и ослобађања од „српске хегемоније“. Прво признање новој држави одмах је дао Влатко Мачек, тада још увијек потпредсједник југословенске владе, изјавом у којој је подржао усташе и захтијевао преношење власти. Подршку је пружио и католичко свештенство.

Геноцид. - Одмах по проглашењу НДХ Срби су стављени ван закона: уклоњени су из државне службе, ограничено им је кретање, забрањена употреба писма, мијењана су имена насељима, укидане православне вјерске школе, забрањено штампање српских књига, чак и латиницом. Српски народ је проглашен за највећег непријатеља хрватског народа. Већ 17. априла донесен је Законски декрет за заштиту народа и државе којим је у НДХ уведено ванредно стање због Срба, а 25. априла забрањена је употреба ћирилице. Уништавани су сви трагови српске прошлости, спаљиване цркве, читаонице и зграде културних друштава.¹

Први на удару били су православни свештеници, српски прваци, угледни домаћини, интелигенција и богартији људи. Усташке власти у првој половини маја прописију да сви Срби морају да носе на лијевој руци, бијелу траку са ознаком своје вјере. Сви Срби имали су да буду затрти на један или други начин. Сваки траг о њима имао је да буде уништен за сва времена.

Усташки логори смрти. - Најзлогласније средство које су усташе примјењивале за учвршћивање своје власти, свакако су

¹ Уџбеник историје 3/4., Београд, 2005. (ст. 154)

били концентрациони логори. Већ у априлу 1941. усташе формирају логор у Копривници, а следећег мјесеца исти објект у Старој Градишки. У логору је владало несносно стање: није било воде, храна је била веома лоша, масовно се умирало од тифуса и дизентерије. Према непотпуним подацима, током рата у овом логору је уморено 75.000 људи. Посебна усташка „специфичност“ били су логори за дјецу, што чак ни нацисти нису практиковали. Дечји логори организовани су у Старој Градишки, Сиску, Јастребарском, Новској и другим мјестима. Кроз ове логоре прошло је 72.000 дјеце, а око 55.000 је побијено. Заточена дјеца углавном су била српске националности.

Срби су највише страдали у логору Јасеновац, који је основан септембра 1941. године. Јасеновац је био огромна фабрика смрти, у којој су примјењиване најсуровије методе ликвидације људи. Поред исцрпљујућег рада, логораша су били излагани тешким мучењима. Жртве су закопаване у заједничке гробнице, бацане у Саву или спаљиване у крематоријумима. Не постоје прецизни подаци о броју страдалих у Јасеновцу. Распон је веома широк. Они који су минимизирали злочин геноцида, наводили су број од око 50.000 жртава. Према једном њемачком извору (извештај СС генерала Финка упућен марта 1944. Хајнриху Химлеру) у цијелој НДХ, а највише у Јасеновцу, страдало је између 600.000 и 700.000 људи, у највећем броју Срба, Јевреја и Рома.²

Коначно у овом школском уџбенику за ђаке завршних разреда гимназије у Србији исправљена је вишедеценијска неправда и велика срамота којом се свјесно прикривала одлучност и храброст коју су први у цијелој окупираној Европи показали Срби са подручја Санског Моста. Скоро мјесец дана, прије него што је Комунистичка партија Југославије, под вођством Јосипа Броза Тита, донијела одлуку којом је 4. јул 1941. године проглашен за Дан борца, у селу Трамошња код Санског Моста Срби су се дигли на устанак против окупатора и усташког режима злочиначке творевине Независне Државе Хрватске.

Дакле, никаква Бела Црква, Колашин, Срб, Дрвар или Босанско Грахову не могу понијети епитет прве устаничке пушке када су пуна два, па чак и три мјесеца прије свих њих одважни и храбри Срби из

² Историја за ђаке гимназије, Београд, 2005. (ст. 155)

Трамошње дигли устанак против усташких кољача и њемачког окупатора.

Зато у цјелости и дословно преносимо текст из поменутој историје коју бивши, садашњи и будући гимназијалци у Србији морају савладати као обавезно градово за стицање знања о нашој прошлости:

„УСТАНАК. - Српски устанак у НДХ настао је спонтано, као одбрана од општег покоља који се припремао и већ од маја 1941. почео да спроводи. До прве побуне српског народа против усташке власти дошло је 6. и 7. маја 1941. у околини Санског Моста (село Трамошња, пр. а.). Српски сељаци борили су се не само против усташа, већ и против њемачке војске која је тих дана употребила и тешку артиљерију.

После Трамошње код Санског Моста оружани отпор почео је 3. јуна и у Невесињском срезу. Затим се принео у околину Гацка, Билеће и Требиња. Крајем месеца највећи делови Невесињског и Гатачког среза били су ослобођени.

У западној БиХ, која је од почетка априла 1941. године целом територијом ушла у састав Независне Државе Хрватске, српски отпор почео је крајем јула, као реакција на масовна усташка убијања у Бихаћу и околини. Устанак српског народа на Тromeђи (Книнска крајина, западна Босна, северна Далмација) почео је крајем јула у околини Дрвара, Лапца и још неких насеља. Сеоске чете из книнских села и насеља са друге стране Динаре и према Лици, лако су заузеле мале усташке и домотанске станице. Слободна територија простирала се северно од Книна ка Лици, у правцу Госпића и источно ка Босанској Крајини.“³

Истина, да је Трамошња и Сански Мост по први пут ушла у школске уџбенике тек у првој деценији трећег миленијума, али да се не би стекао погрешан закључак, треба подсетити да су о подвигу одважних Срба из Трамошње и других српских села у Санском Мосту, писала многа независна издања чији су аутори Бранко Ј. Бокан, Душан Лукач, Милан Зорић, Ратко Илић и др.

³ Историја за 3/4 разред гимназије, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2005.

Први отпор фашистима

Прве манифестације отпора фашистичко-усташким снагама послје капитулације Југословенске војске запажене су у западним крајевима Југославије, на простору гдје је било српско становништво. Италијански извори биљеже отпор на терену Јадранске дивизије, то јест у подручју Книна и Книнске крајине. Израженији спонтани облици отпора јавили су се у Босанској крајини и источној Херцеговини, као посљедица успостављања НДХ и злостављања српског народа.

Мјесец дана од избијања априлског рата и 18 дана од капитулационог акта дошло је до сукоба српских сељака из околине Санског Моста, села Кијево и Трамошња, 6, 7. и 8. маја 1941. године, познатог као Ђурђевдански устанак санских сељака. На усташка злостављања сељаци су одговорили ватром и одбили усташе од својих села. Чим су сељаци Козице, Хазића, Стратинске, Обровца и других сусједних српских села сазнали за борбу с усташама на Кијевској гори, кренули су у помоћ Трамошњацима. „Заповједник дијелова хрватске војске у Босанској крајини“ јавио је „Заповједнику цјелокупне хрватске копнене војске“ о борби са „четницима код Санског Моста“. Усташама је у тим борбама пристигла помоћ из Приједора, а 7. маја на побуњене сељаке кренуло је и једно њемачко одјељење из 1. дивизиона 132. пука стационираног у Приједору. У освит 8. маја ојачаном њемачком батаљону успјело је да разбије положаје устаника, без чврсте и јединствене команде. Нијемци су за своје убијене (однос 10 Срба за једног Нијемца) стријељали 27 Срба у Санском Мосту и затим њихова тијела објесили у Градском парку, а као застрашујући примјер и опомену за мајску („ђурђевданску“) побуну усташе су искористиле да пооштре терор над Србима.⁴

О истом догађају 1967. године писао је Душан Лукач:

„О Ђурђевдану, 6. маја 1941. године, дошло је до првог оружаног обрачуна између Срба и усташких јединица. Фанатични Хрвати и муслимани су пожељели да на велики православни празник нападну Србе, извријеђају њихова вјерска осјећања и демонстрирају моћ и осиноност. Ситуација се није баш одвијала

⁴ Бранко Ј. Бокан, Сански Мост I, Београд, 1974. (стр. 271-285)

онако како су то силници жељели. Бахате усташе су поменутог дана упале у село Српско Кијево, југоисточно од Санског Моста, са намјером да прекину прославу крсне Славе. Већа група сељака се успротивила и успјела је да усташе истјера из села. Усташки штаб из Бања Луке је лансирао причу 'да се већа група ђетника окупља и спрема отпор', па је на Српско Кијево послат одред од 40 њемачких војника, предвођен са два официра и ојачан јединицама усташког табора из Санског Моста.

Њемачки извјештаји свједоче да су Срби наоружани примитивним ватреним, али већином хладним оружјем, њих око 1.000 на броју, одбили њемачко-усташки напад, убивши три војника Вермахта и много више усташа. Услиједила је казнена експедиција, напад артиљерије и оклопних возила. Биланс је био крвав. Центар побуне, кијевски заселак Сјенокосе, нестао је у пламену. Ухапшено је 450 Срба, од којих је 100 задржано у затвору, а од тих је 27, претежно из засеока Видовићи, стријељано у зору, 9. маја. Њихова су тијела обешена у парку у центру Санског Моста.⁵

Избјеглице у збијегу

Ноћу између 7. и 8. маја 1941. побуњеним Србима у Трамошњи стигла је помоћ из околних села. Сад их је било знатно више, али и даље без чврсте и јединствене команде, што је разумљиво с обзиром на немогућност брзог организовања побуњене масе и војну образованост Вида Ђаковића и осталих. Жене, дјеца, старци и неспособни за борбу већ 6. маја су избјегли из кућа у близини положаја и склонили се по околним шумама, а неки и подаље од мјеста сукоба.

Вид Ђаковић је 7. маја увече обишао положај. Објашњавао је „да су се договорили, споразумјели“, али није рекао ко (вјероватно он; Ристо Ковачевић, Ђорђе Суљић и поручник Станислав Маричић), да он обиђе положај и каже борцима да ће се сутра кренути на јуриш на непријатеља и гонити га до Санског Моста. Говорио је да је непријатељ слаб у односу на број побуњених Срба.

⁵ Душан Лукач, Устанак у Босанској Крајини, Београд, 1967. (стр. 61-62)

То вече српски народ из Трамошње и околних села однио је борцима на положај обилну вечеру, што је веома утицало на њихово расположење и одлучност.

Ојачани њемачки батаљон је у свануће 8. маја прешао у напад: артиљерију је поставио на путу у селу Чапљу да подржава пјешадију, која је једним дијелом, преко Подова, Доње Козице и Тукова, зашла устаницима с леђа, а другим, од Кијева, фронтално према паложацима Срба. Борба на Сјенокосу је трајала 2-3 сата.

Нажалост, бројчано надмоћније и наоружаније непријатељске снаге су разбили устаничка утврђења.

Већ 8. маја по подне Нијемци су у Томини, код Видовића кућа, сакупили око 300 мушкараца похватаних на попришту борбе и у сусједним селима. Многи су избјегли заробљавање и побјегли у дубину села Трамошње, Козица, па се више нису имали чега бојати. Јер они који су имали оружје и учествовали у борбама већином су избјегли заробљавање и побјегли у дубину села Трамошње, Козица, Падова, Хазића.⁶

Масован покољ Срба

„Док су још људи размишљали о оружју које нису добили, 27. јула на Витогору дојахао је на коњу један сељак и јавио да је десет усташа дошло до сеоске школе у Дабру и да хватају људе и тјерају их у правцу Санског Моста. Одмах смо донијели одлуку да се похватани људи морају спасти. Неколико десетина људи кренуло је према путу за Сански Мост како би пресрели усташку групу и ослободили похватане сељаке. Људи су кренули без икаквог оружја - голоруки. Али убрзо су се почели 'наоружавати' - многима се у рукама нашла сјекира, виле, рогуље, колац или било какав предмет којим би се могао, задати ударац непријатељу. Неки су пронашли понеку стару ловачку пушку док је неколицина имала и карабине из прошлог рата. Расположење међу људима се полако мијењало. Све мисли биле су концентрисане да се похватани сељаци ослободе и да се

⁶ Бранко Ј. Бокан, Сански Мост у НОВ-у 1941-1945., Скупштина општине Сански Мост, 1980.

усташе разоружају. Оружје нам треба, сами га морамо од непријатеља заплијенити - то су биле мисли и жеље свих ових људи.

Усташе су стигнуте у Долу, код куће Жутића. Они су водили за Сански Мост петнаестак сељака међу којима су били и Обрад и Сава Илић, Никола и Петар Добрић, Милош Вокић, Јово Жутић, Лука Крагуљ, Милан Пајковић, Божо Петровић и Миле Ступар.

Усташе су прије 27. јула предузеле акцију у Санском Мосту и у околини града. Хватали су и затварали сав српски мушки живаљ преко шеснаест година. У затвор су одводили сваког оног за кога су мислили да им је иоле опасан, свакога ко им је могао пружити било какав отпор. Животи ових људи дошли су у опасност. 30/31. јула усташе су извршиле покољ у граду. Затвори који су били пуни људи и који више нису имали мјеста да приме новопридошле наједанпут су остали потпуно празни. И не само да су убијени ови из затвора већ и младићи који су кулчили на цести поред Санског Моста. Жене и дјеца села Кљеваца су били свјedoци једног од најстрашнијих покоља у околини Санског Моста.“

Једини преживјели у овом покољу је сељак Душан Бодирожа, који овај трагичан догађај описује:

„Првог августа навече усташе су упале у село и почеле да изводе из кућа људе. Куће су биле брзо испражњене. Око седамдесет људи, међу којима сам и ја био, било је повезано жицом. Негдје су била двојица заједно везана, негдје тројица, четворица, а понеки је сам имао свезане руке. Ја сам био сам везан, али тог тренутка нисам размишљао да би то могла бити евентуална срећна околност. Нас седамдесет је полако почело да корача и само би нешто брже кренули кад би који примио кундак у леђа. Ми нисмо знали где идемо, али смо сви осјећали да се више нећемо вратити својим кућама. То нам је било јасно посматрајући усташке поступке.

Нисмо ишли ни пуних двадесет минута када су нас усташе зауставиле на Чапљанским барама, великим равницама овог села. Изненада, док се ми још нисмо ничему надали, настала је страшна пучњава. Усташе су нас почеле да засипају кратким рафалима из пушкомитраљеза. Настао је прави хаос међу нама.

Чују се страшни урлици, а негде лагани јауци људи. Чују се неразговјетне ријечи људи, који спомињу своју дјецу, жене, мајке. Баш у близни мене један рече: 'Јесам ли ти рекао да бјежимо'.

Покољ у Санском Мосту је трајао три дана. За та три дана сав српски живаљ, који је ухваћен у граду и по околним селима, је убијен. У дане око 27. јула - Сански Мост је постао права људска кланица. Ко је тих дана доспио у руке усташа тај се више није налазио међу живима. Тих дана је извршен велики покољ и у селу Чапље поред Санског Моста.

Чувши за велике покоље у неколико околних села, народу села Клеваца, Дабра, Дједоваче, Босанског Милановца, Грденоваца и других било је јасно да је куцнуо час када треба кренути у борбу против непријатеља. Бобра је једини начин да се спасу голи животи. Мноштво људи се почело скупљати и вршити припреме за борбу. Незгода је била у томе што се тих дана није нигдје могло наћи оружје. Оно оружја што је било сакривено сада је изнесено. Број пушака је веома мали. У ових пет доста великих села било је свега десетак карабина и петнаестак пиштоља. Први дани су били заиста тешки. Не само што се није имало оружја, већ ту није било готово никакве организације, никога ко би рекао људима шта да се ради. Један велики број људи је радио оно што су они мислили да је потребно и корисно, другим ријечима, на своју руку. Није било људи који би организовали масу и командовали њом.⁷

Одбијен нови напад на Трамошњу

Прокрстарили читав простор источно од Санског Моста, јединице 13. крајишке бригаде 30. августа налазиле су се у Кијеву, Трамошњи и Стратинској. У селу Трамошњи, заселак Кондићи, к. 455, био је 2. батаљон. Пред вече 31. августа у Трамошњу је из Стратинске стигао и 3. батаљон.

Стигавши тамо, Батаљон се размјестио у засеку Баковићи, 2,5 км источно од школе. У таквом распореду ова два батаљона остала су у току 2. септембра, све до напада непријатеља на 2. батаљон. Другог септембра око 300 Нијемаца кренуло је од

⁷ Устанак народа Југославије, Књига 6. Ратко Илић, Војноиздавачки завод "Ново дело", Београд 1964.

Бронзаног Мајдана, преко села Стратинске, у правцу села Трамошња и батаљона 13. бригаде.

Током сукоба 2. батаљон је успио да одсијече један дио непријатељских снага, али се непријатељ, захваљујући аутоматском оружју, грчевито одупирао. Међутим, 2. батаљон је ватром појачавао притисак с фронта, док се један дио снага бацао непријатељу за леђа. Кад му се приближио, извршио је јуриш. Један непријатељски митраљезац, Абдурахман Атабајев, борио се све дотле док га наши борци нису физички савладали. Оваквих примјера било је више.⁸

„Сви су се крваво борили и нису хтјели да се предају док их наши нису ухватили за гушу“. Тиме је био сломљен непријатељски напад, који се претворио у одбрану, и, најзад, доста неуредно повлачење. Повлачење у правцу Стратинске и Бронзаног Мајдана било је могуће пошто је већ био мрак, земљиште веома испресијецано и што су са Нијемцима били четници, који су терен добро познавали.⁹

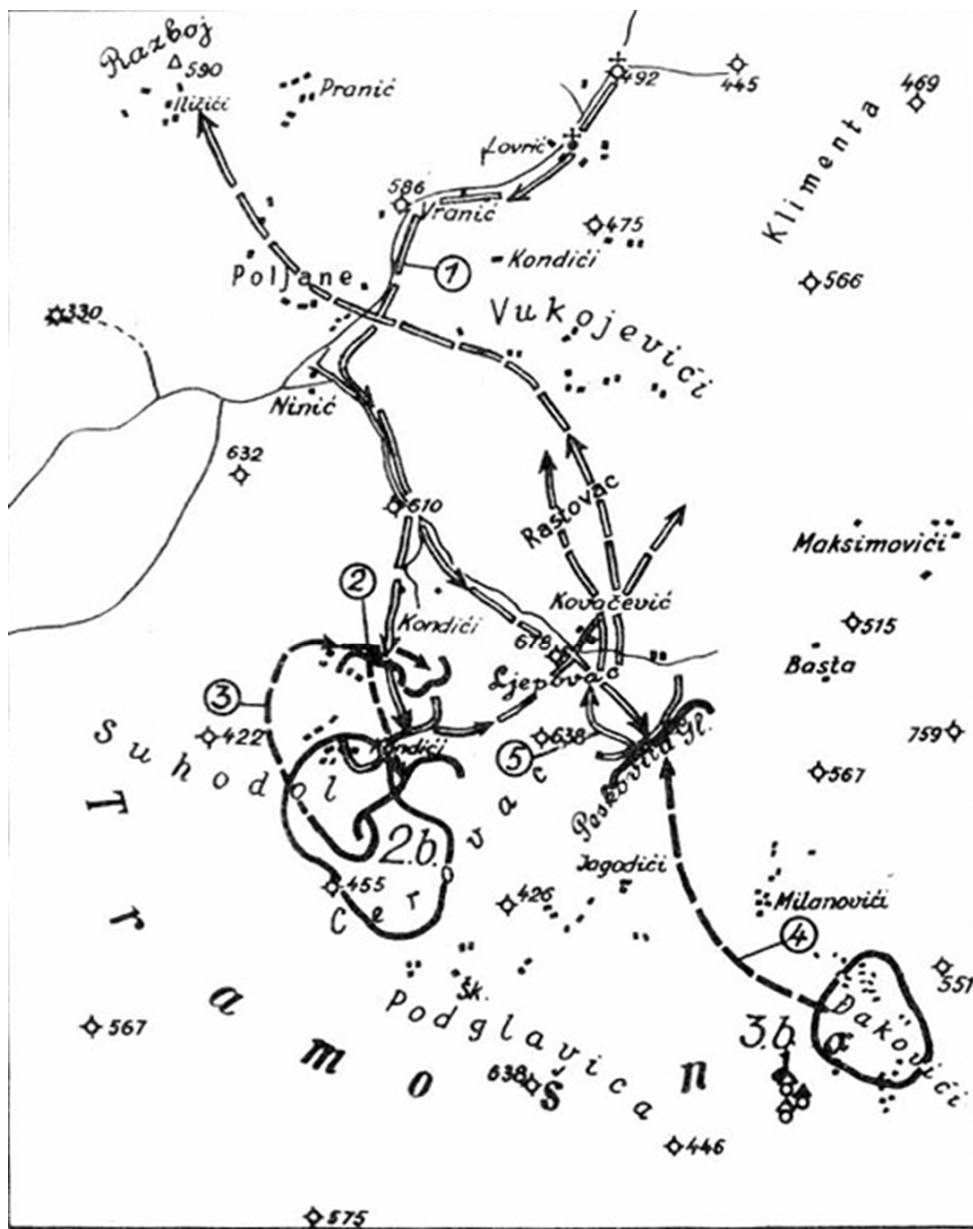
Легенда уз мапу:

Трамошња

- 1) Правац доласка непријатељских јединица у Трамошњу.
- 2) Место гдје је дошло до борбе са дијеловима 2. батаљона.
- 3) Правац којим је вод 2. батаљона дошао за леђа непријатељу.
- 4) Правац којим је 3. батаљон кренуо према непријатељу.
- 5) Правци повлачења непријатеља послје неуспеха у нападу.

⁸ Милан Зорић, 13. Крајишка бригада, Војноисторијски завод, Београд, 1968.

⁹ Извјештај команданта 13. Крајишке бригаде од 4. септембра 1943. Архив III ЈНА, к. 1626. бр. рег. 9/1-21.

R. 1 : 50.000

Милан Црномарковић

ЕГЗОДУС НАРОДА БОСАНСКЕ КРАЈИНЕ

Злочини у грађанско-вјерском рату у БиХ 1991-1995. исти као и у Другом свјетском рату

Колона са стотинама и стотинама породица - мушкарци, жена и дјеце, пред собом гоне стоку: овце, козе, говеда, па онда ту су коњска кола, коњски товари, камиони, аутомобили, бицикли и све што се могло понијети и повести од хране у торби. Колона породица кретала се од Грахова, Гламоча, Дрвара, Петровца, Бихаћа, Кључа и Санског Моста према Приједору и Бањој Луци, дуга 160 километара. Према неким процјенама, насилно је протјерано око 200.000 људи у бијели свијет, а њихова имовина опљачкана и куће попаљене.

Егзодус народа Босанске крајине могао би се упоредити са сеобом под Црнојевићем, када је под притиском турске владавине на стотине и стотине српских породица кренуло у поход за Војводину. Насилно протјеривање народа Босанске Крајине у октобарским данима и ноћима 1995. године представљало је велику људску трагедију.

Злочини у подгрмечком крају

Војска генерала Атифа Дудаковића, под његовом командом, чинила је невиђене злочине над српским народом, а овдје наводим само неке које сам истражио.

Стана Бањац из села Корјенова код Санице није хјела да бјежи из своје куће, наишла је једна муслиманска јединица Петог муслиманског корпуса и том приликом два војника су ушла у кућу и тражили

да нешто поједу. Стана је дала доручак и кафу, а потом је на кућном прагу заклана.

У Дабру заселак Илићи, наишла је једна патрола муслиманске војске и ушла у кућу Ђурђа Илића који је тешки инвалид без ногу и кретао се помоћу колица. Ту је била и његова жена Јованка која га је служила. Јованка је извезла Ђурђа из куће напоље, а војници су Ђурђа извадили из колица и бацили га у бунар, затим су и његову жену бацили у бунар пун воде дубоке око 4 метра. Такође су војници у истом засеоку Илићи ушли у кућу Пере Илића извукли га из куће и бацили у бунар.

Државна комисија за размјену заробљених и несаталих лица Републике Српске у отобру 1998. године извршила је ексхумацију и утврдила да су лица српске националности. Иста комисија исте године извршила је ексхумацију гробница на Шушњару и ископала 73 леша, махом старијих особа српске националности. Лешеви нису могли бити идентификовани јер су били у фази распадања.

Иста комисија у Шековићима код Санског Моста извршила је ексхумацију 22. јуна 2002. године и нашла 6 цивила и једног војника. Драго Марјановић из Дабра био је шлогиран и споро се кретао путем, наишла је једна патрола муслиманских војника, убила га и бацила у грабу.

Пишући књигу „Олуја на Грмечу“ до сада сам истражио што у петровачком крају што у подгрмечким селима, што по кућама и у граду Санском Мосту, убијено је више од 1257 мушкараца, жена и дјеце. Ови злочин извршен за десетак, па и наредних дана 1995. године.

У граду Санском Мосту, по кућама и становима, из ватреног оружја зликовци су побили око 70 болесних и изнемоглих особа. До сада за ове злочине нико није одговарао. Ратни злочинци се крећу по Би-хаћу, Цазину и Сарајеву. Докле ће та неправда трајати и хоће ли једног дана правда изаћи на видјело, ко зна?!

Ево како је страдао Јован Ковачевић из Горње Санице. Неки војници муслиманског Петог корпуса наишли су на Јованову кућу у којој је лежао болестан, узели сјекиру са пресецаоца и на прагу му одсјекли главу. Податке је дала његова сестра. Исти војници наишли

су кроз село Јелашиновце и наишли на кућу Милана Добријевића, извукли га из куће и бацили у бунар.

Од 25-29. 10. 2000. године, Државна комисија на челу са Миланом Иванчевићем, код Горње Мајкић Јапре, заселак Степановићи испод Грмеча, у пећини званој Звечаљка, у дубини од 25 метара пронашли су 29 лешева српске националности. Није утврђено, али се претпоставља да су то борци радничког батаљона из Санског Моста.

Како данас живе повратници у Босанској крајини? Врло тешко. У понека села су дошли већином стари људи, али услова за живот нема. Нека села немају свјетла, воде, аутобуса за превоз путника до града, продавнице, Мјесне заједнице, Мјесног уреда, поште. Прошло је 15 година како сам се вратио у свој родни крај - Дабар, власт у Санском Мосту ништа не предузима на побољшању услова за живот, међународна заједница је направила куће и довела свјетло свим повратницима, а народна власт у Санском Мосту ни да мрдне прстом. Ја сам организовао скупове народа и позвао начелника општине на којима су људи износили проблеме у каквом се стању налазе. Тражили смо да нам се успостави и Мјесна заједница/Мјесни уред, здравствена амбуланта и друго, начелник општине све обећа и ништа не испуни.

Злочини у Другом свјетском рату

Злочини који су се догодили у грађанско-вјерском рату крајем двадесетог вијека изгледају као наставак злочина из Другог свјетског рата.

У току Четврте непријатељске офанзиве јануара и фебруара 1943. године, њемачке и домобранско-ушашке јединице су у Подгрмечу и на Грмечу вршиле злочине према рањеним борцима, болесницима и масовне злочине према народу. Злочини непријатељских војника су били припремљени. Хитлер је захтијевао да се униште ослободилачке снаге у Југославији, у новој народној држави.

Пет њемачких, три италијанске дивизије, ушашко-домобранске и четничке јединице око, укупно око 120.000 војника и 150 авиона, добили су наређење и кренули да се обрачунају са партизанским

снагама и народом. Њемачке јединице су биле овлаштене, чак и задужене, да воде борбу без милости, па и против мирног и недужног народа, жена и дјеце. Узимали су имовину, одводили народ у логоре, палили куће, сточну храну, сијено, сламу и друго. Ником није пало на памет да позове непријатељског војника на одговорност за злочине према недужном народу, заробљеним борцима и рањеницима.

У Дабру, заселак Црномарковићи, Нијемци су убили 12 мушкараца, жена и дјеце. Обољеле од тифуса Цмомарковић Вида и Вукић Коју изболи су бајонетима у кревету, а двије малољетне дјевочице Којине сакриле су се под кревет. Борца Лазара Клепића са још четири борца који су боловали од тифуса извели су на плећине зване Тавани и у једној долини побили. Лазар је имао срећу па је остао жив и причао како се спасио.

У Лушци Паланци, заселак Праштали, буквално речено бајонетама су распорили двије жене. У селу Јелашиновци Триви Кокору ископали су очи док је из свег гласа кукао тражећи помоћ. У Тук Бији убили су жену у порођају, а новорођенче набили на бајонет. У селу Горице 16 чланова породице Родић запалили су у кући и на њих већ угљенисане пуцали. У селу Горицама, у појати Пере Дошеновића, затворили су 34 дјевојке и жене и једно мушко дијете, да би затим појату запалили. У селу Еминовци Пају Срдића везали су жицом за колац и око њега запалили сијено и, што је готово незамисливо, мирно гледали како човјек гори. У селу Фајтовци су у појати запалили 150 мушкараца, жена и дјеце. Од 43 стрељаних у Пећинама остао је жив само осмогодишњи Марко Срдић. У селу Јелашиновци већу групу мушкараца, жена и дјеце Нијемци су побили и запалили у кућама Бојана Поповића, Стеве Шолаје, Пере Станивуковића и Николе Срдића. Никад се није сазнало колико је особа побијено. Нијемци су на неколико мјеста код куће Пане Милошевића и Николе Срдића на сјенокосима званим Плећине, код Баковог гроба, извршили масовно стрељање недужног становништва. Избјеглице из Баније и Кордуна које су избјегле у планину Грмеч усљед велике зиме склонили се у село Јелашиновце, Нијемци су побили њих око 900, а народ из села Јелашиновци сахранио их је у гробље на Бојишту.

Од 43 лица која су Нијемци стрељали код Баковог гроба на Станића плећинама, остали су живи Марко Станић из Јелашиноваца,

Перо Илић из Дабра и Ђорђо Маљкић из Подкалиња. У Јелашиновцима 12. и 13. фебруара 1943. године Нијемци су убили 256 мушкараца, жена и дјеце, жртве сабили у једну појату и запалили. У Дабру, заселак Грновода, Нијемци су 12 фебруара 1943. године убили 210 мушкараца, жена и чији се јављач чуо до Целић косе. Особе су биле из Дабра, Јелешиноваца, Чапља, Кљеваца и Ђедоваче. Особа је било много, око 210, али је било немогуће истражити.

Злочин у селу Бравско ког Босанског Петрова, на југу Грмеча, такође свједочи о звјерствима. Једна домобранска сатнија сакупила је на једном мјесту стотину косаца и купилаца сијена, везали их жицом и запалили су сијено да на вратри жртве изгоре. Какав јављач и врисак ужасан!

Негђе 1980. године био са предсједник Општинског одбора Савеза бораца НОР-а општине Сански Мост, и једном приликом ми је јавио предсједник општине Сански Мост да ће ми доћи једна немачка делегација у посјету и на разговор. Делегацију сам примио. У њој су били млађи људи и питао сам их шта желе. Они су рекли да су чули приче како су Нијемци, њихови преци, за вријеме Другог свјетског рата вршили злочин над народом Подгрмеча и Грмеча. Ја сам им испричао, што сам и у овом тексту навео, какве су све злочине вршили Нијемци над народом. Они су били запањени, а једна дјевојка је плакала.

Др Васо Предојевић

ПОДГРМЕЧ ИЗМЕЂУ ДВА ЗЛОЧИНА ГЕНОЦИДА (ШУШЊАР 1941. и ГРМЕЧ 1943.) И ЕТНИЧКОГ ЧИШЋЕЊА 1995. КАО ЊИХОВОГ ДОКОНЧАЊА

"Ако на стази живота потрчиш и паднеш,
очисти прашину, јер није губитник онај
који пада, већ онај који остаје да лежи."

- Аристотел

У саопштењу „Злочин до злочина – злочин геноцида“ на Другом округлом столу „Шушњар 1941“¹ бавио сам се злочином геноцида над Србима Грмеча и Подгрмеча у општини Сански Мост и шире и изнио историјску чињеницу да се злочин геноцида поновио у облику етничког чишћења и потпуног уништења вјековног српског станишта и огњишта везаног за Грмеч планину. Вјековног и зато што располажем историјским чињеницама да је и моје братство, братство Предојевића, тамо живјело од 1546, па до 1995, када је, као и многа друга братства, под пријетњом јаме и каме од тзв. Армије БиХ, односно муслиманско-хрватске војске, напустило своје станиште, своја огњишта. Потом је слиједило вандалско уништавање непокретне имовине, укључујући и комуналне инфраструктуре (водоводне, путне и електро мреже). Остали су само темељи и подруми кућа, који зјапе и зарастају у трњак, понеки димњак да свједочи да је

¹ Шушњар 1941, Зборник саопштења, свједочења и докумената, Слово, Бања Лука, 2010, стр. 150

ту било огњиште и понека „обезглављена“ бандера. То су свједоци нечега што је било и битисало, а чега више нема. Повратници на своје станиште и своја огњишта, ни по старостној структури ни по условима за одржив опстанак, не мијењају и не ублажавају ту чињеницу, поготово ако се има у виду, да су остали изван матице, изван Републике Српске, осуђени на умирање на рате!

Та историјска чињеница – понављање злочина геноцида - има подлогу „само ако се то разумије као историјска категорија и смјестимо ли је у одређено вријеме и одређени простор“, како сам тврдио у саопштењу на Другом округлом столу. Између два злочина геноцида, које је немогуће раздвојити, на Шушњару 1941. и на Грмечу 1943.² догађала се историјска драма прогона, мучења, силовања, масовних убиства на најсвирепији начин, укључујући и спаљивањем живих људи, цијелих породица и братстава у кућама, појатама, шталама, спаљивањем старијих и немоћних људи, жена, дјевојака и дјеце чак и у колијевкама, на прсима и у мајчином наручју; спаљивањем српске нејачи, како се то каже у Подгрмечу. Извршилац тих злочина геноцида била је Независна Држава Хрватска (НДХ) и њена усташка војска, односно усташка војница, самостално или у садејству са њемачким окупационим снагама, при чему је усташтво надмашивало и најзлогласније њемачке крвнике - легионаре. То свједоче подаци хроничара тога времена. Они заправо свиједоче да је од 5119 „жртава фашизма“ било жртава непосредног терора – убиства на прагу куће 3428 и у логорима смрти 358; да су непосредни извршиоци тих злочина били Нијемци у 504 случаја, усташе у 1614, муслимани у 212, а „непознати“ извршиоци у 3863 случаја!³ Тако се усташе везују углавном за Хрвате, и ако су муслимани у усташкој униформи овдје били у већини. О тој историјској драми говори и ово саопштење.

I

Одмах по установљењу НДХ у Санском Мосту (15-18.4.1941), и прије тога, почео је лов на Србе с намјером - уништити их и протјерати са вјековног станишта и огњишта. Ловци на Србе су били сви

² Ibidem, стр. 151: „Предојевићи из Предојевића Главице су старосједиоци, а „нове власти“ су то село преименовале у Главице

³ Шушњар 1941, Зборник саопштења, Први округли сто, 2008, стр.37-52

они који су прихватили усташку идеологију и њемачког окупатора као ослободиоца. Наиме, свако ко се придружио усташком покрету из редова муслиманског и хрватског народа узео је себи за право, осјетио се позваним, да може некажњено прогонити и убијати Србе, пљачкати и уништавати њихову имовину. То је имало стравичне размјере у селима око Санског Моста и по рубним селима према Подгрмечу, тако и толико стравично, да је њемачка команда била „приморана“ да преко општинског добошара (телал) обавјести народ (пучанство) у граду и по селима, или да му да на знање у чијој је надлежности право на убијање Срба и пљачка њихове имовине. „Чујте и почувјте! Од данас нема више право свак да убија Србе. Од данас Србе могу убијати само припадници моћног њемачког Рајха и припадници оружаних снага Независне Државе Хрватске!“⁴. Значи, право на убијање Срба имају само браћа по оружју и крви, усташе и Нијемци! А то „право“ је изгледало овако: „... усташе сваки дан иду у купљење људи (зна се, Срба, прим. а.), у пљачку, гоне дјецу и жене. То је било ужасно. Кад иду цестом, они ударе кундаком дијете по глави, које је на материним рукама и мозак се проспе“, свједочила је Катарина Чанак, Хрватица из Горње Санице.⁵ Страдање дјеце најдубље се урезало у душу и свијест српског народа. Сазнање да је 140 дјеце рођених у току рата⁶, било жртве директног терора усташа у колијевкама, на прсима и у наручју мајки, остало је дубоко у коријенима народовог памћења и има димензије расистичко-геноцидног чина! Ево само два доказа за то:

Код нас Подгрмечлија стално се пјева пјесма: „На Грмечу, дијете пуже / Па ми вели – здраво друже! / Здраву друже, здраво брате! / Имал' иће мога ћаће?“ и то смо добро запамтили сви ми, којима је ћаћа вјечно остао у грмечким бијелим ноћима. А ево и једног свједочења о страдању дјеце Подгрмеча:

"Нас су заробили (у збјегу на Грмечу, фебруара 1943, прим. а.) Швабе и усташе-муслимани и отјерали нас у Крупу (Босанска Крупа)... Сатјерали су нас као марву (стоку) у неку шталу. Биљаца (ћебади) није било. О ватри ни говора. А цича зима, о којој

⁴ Бранко Ј. Бокан, Срез сански Мост у НОБ, Глас, Бања Лука, књига 2., стр.94

⁵ Ibidem, књига 3, стр.94

⁶ Ibidem, књига 3, стр. 728-733

се дуго, дуго послије рата причало, као о најтежој зими коју старији памте. Као да су се бог и „некрсти“ (муслимани) удружили против Срба, говорило се... Мама Ђуђа (Ђурђија) била је са нас четворо – три сестре и ја, једна сестра старија од мене а двије млађе, сви једно другом до ува, стари од двије до девет година... У мјесецу ропства смрт је косила међу дјецом. Готово заредом су умирала дјеца. Од мраза и од глади су умирали. Затим су изношени из штале и негдје покопавани... Тамо су за вјечно остали. Без трага. Без гроба. Без имена и презимена... Прво су умрле моје двије сестре од пуне једне и три године старости. Нијесу биле ни крштене, па им ни имена не знам. И тако редом, дјеца су умирала. И стари људи и жене су умирали. Није било дана без смрти... Оплакивати се није смјело. О бугарењу ни говора. Спровода није било. Они су износили наше упокојене и „сахрањивали“ их тамо негдје, не знам гдје....

Томе је предходио одабир за ропство у Њемачкој. Из нашег братства одабране су Јока Дмитрова и Јела Илије Костина... Вратиле су се из ропства послије рата, 1946. године. Јела је била посебно уплашена. Није знала шта ће бити са њеним сином Бошком (непуне двије године). Бринула је и за ђевера Триву (13 година) и за двије године млађу му сестру Ковиљку, која је међу првима умрла... Триво је „украо“ малог Бошка, ставио га у торбу и побјегао из штале – из Крупе према нашој Главици (38 км, прим. а.). Куд је басао (лутао) то вјероватно ни он није знао. Шума, беспуће, велики снијег и цича зима су га пратили и били му на путу. Бјежао је тако Триво са синовцем Бошком у торби на леђима... Дјечак је носио дјете, бјежећи главом без обзира. И наишао је на наше људе, Србе, избјеглице из Андулајевића. Били су са воловским колима. Враћали се у Андулајевиће. Триво им је повјерио своју муку, па су га узели у воловска кола. Скинуо је торбу са леђа и тада је видио да је Бошко мртав. Смрзнуо се!... Са мртвим синовцем Триво је стигао до Андулајевића, затим и на Главицу и тамо нашао мајку и оца, Стојку и Косту, завијене у бол и тугу – синови Драго и Мирко погинули су као партизани, а он им је донео мртво унуче и вијест о смрти ћерке им Ковиљке. Куд ће већа туга, већа трагедија...“⁷ причао ми је Стево – Ђево Предојевић из села Предојевић Главица, рођен 1938, сада избјеглица.

⁷ Васо Предојевић, Искораци, Студио Град, Шкофја Лока, 2009, стр. 20-22

II

Подгрмеч са средиштем Лушци Паланка, са Грмеч планином, већ у јулским устаничким данима 1941. постао је и до фебруара 1943. остао велика и добро организована слободна територија, насупротив окупираном дијелу општине Сански Мост са рубним селима према Подгрмечу. Упаде у та села вршила је усташка неман звана башибозук и акинције (луде главе и пљачкаши), а 1943. заједно са њима и елитне њемачке јединице - легионари, у офанзиви на ту и такву слободну територију. У међувремену, на једној страни су били Срби или готово у цјелини само Срби устаници, а на другој „окупатор и усташе као њихове слуге“ - целати. Ево једног од свједочења о томе: од 475 носилаца „Патризанске споменице 1941.“, односно оних који су међу првима стали у строј слободара (таквих је било 1299, а 388 из разних разлога није добило Споменицу, док је 436 погинуло), само њих четири (4) нису били Срби. У то вријеме, НДХ власт у Санском Мосту дичила се са „три стотине усташа у постројбама“, а познато је да су то у већини били муслимани. Или, од 3605 тзв. жртава фашизма (званични подаци, који су у раскораку са бројем страдалника на Шушњару 1941. и на Грмеч планини 1943) само двадесет шест (26) њих нису били Срби.⁸

На план истребљења Срба, Срби устаници одговорили су хуманим односом према својим сународнисима муслиманима и Хрватима. Хроника тога времена биљежи да је само у дане око Илиндана (2. август), значи крајем јула и почетком августа 1941, у Виктор-Хамзином походу⁹ у јамама на Шушњару вјечно остало 5.500 Срба. Зашто? Само зато што су Срби и православци! Исто тако хроника тога времена биљежи, да је на Грмеч планини, у грмечким бијелим ноћима, фебруара и марта 1943. вјечито остало 5119 Срба, укључујући и 1001 партизанска борца и 316 умрлих рањеника у Партизанској болници на Корчаници, у срцу Грмеч планине.¹⁰ И, опет, зашто?

⁸ Ibidem, стр. 36

⁹ Виктор Гутић, усташки стожерник, и Хамзо Решић Пашић, градоначелник Санског Моста

¹⁰ Васо Предојевић, Путевима Подгрмеча, Униграф, Љубљана, 2004 : На Грмеч убијено је 3370 људи, жена и дјеце, заробљено је 1222, а нестало 493;

Само зато што су били Срби или готово редом Срби! Оваква судбина затекла је још само јеврејски народ Санског Моста на Шушњару, зато што су били Јевреји и имали своју вјеру.

У вријеме између та два злочина геноцида, на Шушњару и Грмеч планини, догађа се и трећи геноцид, који их „допуњава“ по својој намјери и по бестијалности. Животима својим и крвљу својом натапили су своје станиште и своја огњишта Срби рубних села према слободној територији Подгрмеча, коју су тада назвали „Грмечка Република“. Тамо су своје кржаве бразде заоравале санске, крупске, саничке и кључке усташе, посебно башибозлуди и акинције (луде главе и пљачкаши) из редова муслиманског народа и те кржаве бразде никада нису престале крварити, а 1995. су поновно изоране и затим зарасле у трњак. Како је то извођено и које су то бразде крви и суза, иза те усташке и њемачке немани, за вјечност остале?

Прво су угледни Срби из рубних села према Подгрмечу (Горица, Скуцани Вакуф, Липник, Ђурићи, Козин....) на превару, одмах по успостави НДХ, позвани у Сански Мост по разним „обавезама“, укључујући и регулисање „обавеза одбране државе“. Они су се, нажалост, одазвали, не марећи на упозорење појединих муслимана из Каменграда да не иду. Отишли су и завршили на разним стратиштима, најчешће на Шушњару, а њихови коњи и кола, којима су дошли, постали су „ратни плијен“. О томе ми је причао Светко Шупут из Скуцаног Вакуфа, рођен 1927. године, сада избјеглица. На исти начин, подмукло, већ 5. маја, ликвидирано је 14 српских добровољаца Првог свијетског рата и некадашњих интернираца у Араду, међу њима два свештеника и један носилац Карађорђевог звијезде, а затим и многи угледни Срби и Јевреји.

Истовремено се одвијао попис младих Срба (Липник, Ђурићи, Босански Милановац, Подвидача, Бошњаци, Грдановци, Томина) рођених 1916-1922, приводили су их на зборна мјеста и ангажовали да присилно раде, односно за кулук (кулучари су их звали) на поправци макадамских путева који воде ка Подгрмечу, посебно на путу уз Кисак од Каменграда до Фајтоваца. Већина тих младих Срба

промрзло је 1256; у селима испод Грмеча слањено је 1142 кућа, 1143 појата и 229 других објеката - значи, уништено је 5119 Срба и њихова имовина.

ликвидирана је, посебно на Шушњару, а мањи дио се спасио и уз помоћ надзорника кулука – муслимана.

Свој обол геноциду над Србима даје и Римокатоличка црква (РКЦ). Наиме, поред пуне подршке НДХ, она организује насилно покрштавање Срба, насилно их покушава превести у католичку вјеру. Мноштво примјера показује да је то била само замка РКЦ и усташа, односно усташке војске НДХ, јер је слиједила ликвидација и оних који су прихватили и оних који нису прихватили акт покрштавања. У Санском Мосту су неки Срби, да би сачували главу, прешли у католицизам, али су управо они међу првима ликвидирани, није им помогао ни статус католика, довољно је било само да су Срби! Покушаја покатоличавања није било у Подгрмечу, јер је тамо живио само српски народ, ако изузмемо рубна села према Санским Мосту, која су била мјешовитог састава - Скуцани Вакуф, Горица, ...¹¹

III

Трагови звјерских злочина, крви и суза, између два злочина геноцида, па и прије и после њих, натопили су земљу Подгрмечку, српско вјековно станиште и огњиште. Крвници су кидисали на Подгрмеч из три правца: из Санског Моста, од Босанске Крупе, из Санице и Кључа. Ево доказа који потврђују континуитет злочина геноцида:

Одмах по окупацији и успостави НДХ „уведено је правило“ по којем су за само један пуцањ према њемачком војнику узимани а затим и стрељани таоци. Тако је стрељано двадесет седам (27) Срба, а њихова тијела су обешена на тргу у Санском Мосту са поруком: „Овако ће проћи сви који буду против ове државе“ – против НДХ.¹² Потом је слиједио прогон и погром над Србима.

У селу Горице (национално мјешовито – Срби и муслимани), у српском дијелу села, усташе су 29.7.1941. ухапсиле деветорицу братственика Родића, одвели их у Сански Мост и тамо поубијали. Затим, истог дана, у Напрељу хапсе пет (5), а у Фајтовцима седамнаест (17) Срба, одводе их у Каменград и поубијају. У оба села усташе се враћају почетком 1943. и у Горици, у српском

¹¹ Бранко Ј. Бокан, Сански Мост у НОБ, Глас, Бања Лука, 1978.
књига 2, стр. 78-81.

¹² Ibidem, књига 2, стр. 105-107.

дијелу села, хапсе шеснаест (16) братственика из братства Родића и живе их спаљују у кући Спасоја Родића; у појати Петра Дошеновића, у истом селу, жива спаљују тридесет четири (34) братственика (све жртве су биле жене, дјевојке, дјевојчице и један дјечак) из братстава Родић, Дошеновић, Малић, Ранић, Предојевић, Шкундрић и Завођа, док у засеоцима Орашје и Долови села Фајтовци хапсе и спаљују 150 људи – Срба.¹³

У Будимлић Јапри усташе хапсе двадесет седморо (27), а у селу Марини шездесет четворо (64) Срба и све их (2.8.1941) поубијају уз језива мучења. У Мајкић Јапри усташко-њемачка патрола од 15 злотвора силује једну жену, која умире од унутрашњих повреда у својој кући, на мјесту и у вријеме стравичног злочина. Њена комшиница је нађена мртва крај кућног огњишта, гдје је убијена. Тако су вршили лов по напуштеним селима (народ се повукао у збјег у Грмеч), хапсили немоћне старце и избјеглице са Баније, Кордуна, чак и из Словеније (избјеглица је било 2797, од тога 1973 жена и дјеце – из околице Мурске Соботе и Марибора је било 187), одводиле их у оближње шуме и масовно ликвидирале.¹⁴

У селу Јелашиновци, усташко-њемачки злотвори побили су и спалили у кућама и појатама већу групу људи, жена, дјевојака и дјеце, а њихов број никада није био утврђен. Затим су, на сјенокосима званим Ђаков гроб и Плећине убили четрдесет три (43) сељанина – старија мушкарца, жене, дјевојке и дјецу (жив је остао осмогодишњи Марко Срдић, којег су својим тијелима заштитили и крвљу натопили његова три брата, сестра и мајка. Убијена је и породица Симе Кукоља, а на исти начин као и Марко Срдић, остала је жива њихова десетогодишња кћерка Ковиљка. Тако је село Јелашиновци, само у два дана – 12. и 13. фебруара 1943, платило велики данак у крви убиством 256 његових сељана – мушкараца, жена, дјевојака и дјеце.¹⁵

На Дреновој Главици и у Рудницама крупске усташе су поклале па запалиле сто осамдесет (180), односно четири стотине двадесет седам (427) мушкараца, жена и дјеце, а у Српској Јасеници двјеста двадесет шесторо (226).¹⁶

¹³ Ibidem, књига 2, стр., 22-24

¹⁴ Ibidem, књига 2, стр.318.

¹⁵ Ibidem, књига 2, стр. 66-67.

¹⁶ Ibidem, књига 2, стр. 72.

IV

Трагови злочина, крви и суза имали су стравичне димензије. О томе најбоље свједоче подаци о тзв. жртвама фашизма, жртвама муслиманско-хрватске усташке солдатеске, боље речено подаци о цивилним жртвама, којих је било три пута више него жртава оружане борбе српских устаника, партизана, са окупатором и његовим слугама усташама. Званични подаци говоре о 3605 жртава фашистичког терора и о 1001 погинулом борцу, од тога 75 жена. Међу 3605 жртава било је 1196 жена! То је стравична слика злочина геноцида! И више од тога! С тим су многа села Подгрмеча претрјела такве губитке с којима су живјеле генерације послје рата. Ево само неколико изразитијих примјера, мада то није и не може бити занемаривање ни једне жртве у било којем селу: село Брдари са 307 становника имало је 99 жртава, од тога 30 жена, и 17 палих у оружаној борби; село Ђедовача са 182 становника имало је 56 жртава, од тога 15 жена, и 9 палих у оружаној борби; село Јелашиновци са 1059 становника имало је 262 жртава, од тога 143 жене, и 69 палих у оружаној борби; село Мајкић Јапра (Горња и Доња) са 1596 становника имало је 279 жртава, од тога 143 жене, и 104 пала у оружаној борби; село Миљевци са 710 становника имало је 91 жртву, од тога 35 жена, и 28 палих у оружаној борби; село Отиш са 476 становника имало је 66 жртава, од тога 36 жена, и 28 палих у оружаној борби; село Предојевић Главица са 630 становника имало је 90 жртава, од тога 42 жене, и 36 палих у оружаној борби (за 18 бораца НОВ се никад није сазнало гдје су погинули ни гдје су и јесу ли сахрањени); село Праштали са 400 становника имало је 107 жртава, од тога 52 жене, и 38 палих у оружаној борби; село Тук Бобија са 352 становника имало је 47 жртава, од тога 17 жена, и 19 палих у оружаној борби; село Подвидача са 889 становника имало је 50 жртава, од тога једна жена, и 35 палих у оружаној борби; село Лукавице са 910 становника имало је 33 жртве, од тога двије жене, и 24 пала у оружаној борби; село Крухари са 1120 становника имало је 95 жртава, од тога 18 жена, и 24 пала у оружаној борб..¹⁷

... село Хашани су у Грмеч планини имали 71 жртву, од тога 47 смрзнутих и 24 умрла од пјегавог тифуса, и 72 пала у оружаној

¹⁷ Ibidem, књига 3, стр. 67

борби; село Српска Јасеница је имало 226 жртава усташко-њемачког терора, 92 смрзнута и од пјегавог тифуса умрлих у Грмеч планини и 49 палих у оружаном борби...¹⁸

Све су то жртве усташке немани или у мањини жртве заједничког злочина са њемачким легионарима. Ти људи, тај наш народ српски, био је осуђен без суђења – по могућности на смрт! Цијену те пре-суде, највише су платиле жене, дјеца и старци! Поготову онај ко није избјегао у Грмеч, гдје су га чекале грмечке бијеле ноћи и бијела смрт. Они који се нису дали у бјежанију, који су остали у својим селима, као и они који су избјегли, са намјером да опстану и да свједоче о страви и ужасу усташкоме, знао је и памтио да пакао није сит и да на питање „Јеси ли сит?“ одговара „Има ли још шта?“, како је то умни Меша Селимовић овјековјечио у дјелу „Дервиш и смрт“.

V

И тако то вијековима бива! Злочини геноцида добили су свој епилог или завршну сцену сулуде драме у вјерско-грађанском рату на тлу БиХ, тачније 1995. године. Наступила је муслиманско-хрватска војска, или тзв. Армија БиХ, по испробаном Виктор-Хамзином моделу и цијелокупни народ српски из Подгрмеча дао се у бјежанију испред пријетеће каме и јаме, овај пут не ка оцу Грмечу већ у наручје мајке Козаре, тражећи спас од истребљења и могућност да се врати на своје станиште и на своја огњишта. Тако је Подгрмеч постао и остао једно велико српско стратиште, његова коб и његова душа!

Рат у БиХ (1992-1995) ове је крајеве опустошио и вратио их у стање из 1530. године, када су били ненасељени. Остали су без живе душе! Без стамбених објеката. Без услова за живот. Без услова за одржив повратак. Прије 70 година порушене су 1142 од 5000 кућа, а 1995. није остала ни једна. Остао је само непорушен центар Лушци Паланке, која је одмах „револуционарним декретом“ преименована у „Муслиманска Паланка“, као што је недавно и село Предојевић Главица, које постоји од 1546. године, преименовано у Главице. И нико за то није одговарао! Са ове дистанце, свакако, може се тврдити

¹⁸ Васо Предојевић, Путевима Подгрмеча, Униграф, Љубљана, 2004, стр. 44 и 52

да нико није ни оптужен ни осуђен за злочин против мира. Као да у основи овог вјерско-грађанског и свих ратова на простору бивше заједничке државе, па и шире у свијету, није насиље него Нобелова награда за мир. Или, другачије речено, за ратове у Европи задњих двадесет година нико није оптужен и осуђен за злочин против мира. А како их је и могуће оптужити и осудити, кад су они носиоци Нобелове награде за мир!

И не само у вјерско-грађанском рату у БиХ, него и у исто таквим ратовима на простору бивше заједничке државе СФРЈ, посебно у Хрватској и на Косову и Метохији, сатанизација и демонизација Срба имала је планетарне димензије, посебно медијске, водио се један бјесомучни медијски рат и вршени медијски ратни злочини над српским народом. Зар то не потврђује и мисао нашег великог писца, Милована Данојлића: „Када је српска крв у питању, камере су далеко, кад се пролије крв њихових противника, показује се свака кап, у боји...!“¹⁹ Зар то није најбоље свједочанство о демонизацији Срба? Такозвана „међународна заједница“ и њене „мировне снаге“ на овим просторима су у служби те сатанизације и демонизације тада и данас. Под њеним „будним оком“ и уз помоћ њених „мировних снага“ је „...највише Срба етнички очишћено у ратовима и расељено са територија на којима су живјели, а да за то никоме није установљена кривица.“ Она није реаговала ни на повратак усташке идеологије у Хрватској, која је васкрсла као „тисућљетни сан“, ни на везе са цихадистичким покретом у БиХ, већ је суђењима Србима у Хагу, посебно ослобађајућим пресудама Хрватима и Албанцима, појачала најгоре политичке пориве код свих народа – комплекс прогона код Срба, тријумфализам код Хрвата, осјећај жртви код муслимана, оправдање за Албанце на КиМ који траже расну чистоћу. „Овим се даје мноштво муниције за будуће сукобе и то је потпуна супротност онога за шта је суд (Хашки суд, прим. а.) био основан и шта је био циљ да постигне.“²⁰

То доказује сијасет чињеница и свирепости, од којих се леди крв у жилама и помућује ум. Ево само два примјера. Нигеријац из

¹⁹ Ibidem, стр. 99

²⁰ Давид Харалд, извршни директор Центра за хуманитарни дијалог, Њујорк, у интервјуу Политици 9.12.2012.

састава УНПРОФОР-а у Хрватској написао је својој мајци: „Драга мајко, овдје се тако убијају, а не једу жртве. Данас смо сахранили мајку убијену у кревету, а дијете скухано у лонцу“.²¹ Или, командант-генерал у злогласној „Олуји“: „убија деветогодишњег дјечака тако што лупа његовом главом о зид куће његова рођења“ (др Жарко Пуховски, ХТВ, 6.2.2007). То је „ушашка школа“ из злогласног страстишта Јасеновац од прије 70 година.

VI

И, како закључити? Закључка готово да нема или га је немогуће изрећи? Пролог постоји, а епилога још нема! Српски народ у цјелини жртва је шизофрене ситуације, сатанизације и демонизације као оружја политике и медијског рата, жртва конфузне политике коју исписује туђа рука. Мржњом се нас жели искључити из круга цивилизованих, одузети нам право на живот, на територију, на државу. Желе нас претворити у балканске Палестинце или Курде и истријебити нас. Зато им је сада потребно Косово и Метохија, а шта ће им требати послије тога, тешко је рећи. И све то у име наоружане демократије и нове империје зла. „Они хоће само српску крв, српски ужас, српску несрећу!“ (Леонид Андрејев, Слово о Србима, 1914). Да ли је то устаљена политика према српском народу? Да! Историја је препуна сазнања и доказа о томе!

„Нисам сигуран да и мене једном не чека сличан крај у овом свијету по коме још путује куга са косом. Нека, Зијо... свака се брани својом косом, а још увијек није искована сабља која може сјећи наше мјесечине, насмијане зоре и тужне сутоне“²², пророчански записа Бранко Ћопић Зији Диздаревићу, књижевнику, страдалом у ушашком страстишту смрти Јасеновац 1942). А „мрке убице са људским ликом“ (Бранко Ћопић) опет су косиле наше животе и одсијецале наше главе. И то нико није видио, као ни 1876. о чему говори ово свједочанство: „Убијају један народ. Гдје? У Европи. Има ли ко да посвједочи? Свједок

²¹ Светозар Ливада, Етничко чишћење – озакоњени злочин стољећа, Еурокињига, Загреб, 2007, стр. 51

²² Бранко Ћопић, Башта сљезове боје, Бесједа, Бања Лука, 2003, стр. 7

је само један: цијели свијет! А владе, виде ли то? Не виде“. (Виктор Иго, За Србију, 1876.)²³. Историја памти: биле су то казнене експедиције, освете за поразе, посебно у два свјетска рата, враћање злочинаца на мјесто злочина у виду „Милосрдног анђела“..! То значи, пролог је написан а епилога још нема! „Мутне су прилике као мутне ријеке: оне избаце сав муљ на површину“ (Јован Дучић, 1924).

²³ Васо Предојевић, Путевима Подгрмеча, Униграф, Љубљана, 2004, стр. 91

СВЈЕДОЧИТИ И ПАМТИТИ

Вјероватно да се нема што додати свједочењу оних који су били у строју, везани жицом и разбацани по ископаним јамама на Шушњару и Жегару и чекали смрт. Њихово хапшење и одвођење догађало се пред очима њихових најближих и комшија. Била су то звјерска убиства голоруких цивила, а не на линији ратовања, током оружаних сукоба, него само зато што су били Срби и Јевреји, а Хитлеров рајх је одлучио да те народе збрише са тла Европе. Уклопило се то и у стварање Независне Државе Хрватскеке, којој је требало да очисти те просторе од Срба и Јевреја и тиме су остваривали циљ да буду добар савезник нацистичкој Њемачкој и да створе национално чисту НДХ. Изведене акције већ у мају, геноцидно уништење Срба и одвођење у логоре, значило је чишћење и брисање тих простора од Срба и Јевреја. Догађања и начин дјеловања усташке власти у Санском Мосту, простору крајњог запада Крајине, Петровца, Купреса, Гламоча укључујући околину Бање Луке, чињен је тако да садржи све елементе геноцида.

Може се замислити како је било тог мајског понедјељка 1941. године у Санском Мосту, на пазарни дан, када су мирни сељани од Јелашиноваца, Лушци Планке, Томине, Трамошње, Кијева, Козице и других санских села, видјели шта раде усташе, а већ су 4. маја у Кијеву, Санском Мосту и Подлугу одвели прве мирне људе из њихових кућа и затворили у бараку на Жељезничкој станици. Сељани су сусретали усташке постројбе које су већ залазиле по селима, плачкали и демонстрирали силу и страх. Већ се чуло да су 4. маја у Кијеву ухапсили Рајка Стојинића и мучили његовог брата и друге становнике. Свједочења кажу да је 6. маја, на Ђурђевдан, у поподневним часовима, дошло до хватања оружја у руке, од стране људи из Доње и Горње Трамошње, као и заселака Тукови, Шућури, Крејићи и Да-

ковићи. Један сељак је 6. маја око 9 часова у засеоку на граници Кијева и Доње Трамошње обавијестио мушкарце који су у близини дежурали о кретању усташке патроле. Један од присутних је одмах предложио да се иде кући по оружје. За мање од сат донијели су скривено оружје, углавном пушке. Распоредили су се 300 до 400 метара од куће Марка Кондића, којег су усташе ухапсиле у центру села и повеле његовој кући. На тој линији је била група од пет људи, а у залеђу се окупљала још једна група. Када су дошли до Маркове куће, један усташа је почео нападати и злостављати Маркову снаху. Када је група то примијетила, дат је знак да се по усташама запуца. Усташе су побјегле са заробљеним Марком. Поменута група и они који су били у позадини повукли су се у страху, претпостављајући да ће усташе доћи са појачањем.

Вијест о оружаном сукобу и нападу сељака на усташку патролу преко ноћи се проширила околином па и у даља села. Вјеровало се да ће усташе покушати одмазду и угушити оружану побуну. Била је успостављена одбрамбена линија, ишла је изнад Кијевске горе и виса Сјенокос, гдје су сељаци из околних села требали успоставити линију одбране и осматрања терена. У организовану групу, истог дана у поподневним часовима, дошли су познати активисти и агитатори за отпор против терора усташа: Вид Ђаковић, Ђорђе Суљић, калуђер из манастира Гомијоница, Милан Ђаковић, касније је стигао и Ристо Ковачевић (радник и комуниста) у пратњи сељана из околних села.

Већ 7. маја радило се на припремама оружаног отпора. Тако је подијељено око 70 пушака, пушкомитраљез је донио Ђурађ Панић (Козица, заселак Грачаница), а из Первана (село код Бронзаног Мајдана) стигао је Ратко Јовић Палир са митраљезом, којег је његов стриц Гојко сакрио и изнио из Војске Краљевине Југославије у мјесецу априлу. Велики дио оружја преузели су активисти из распуштене жандармерије из Врхпоља. Према усташким извјештајима, а касније и према свједочењу народа, борба је трајала тога 7. маја од 9 до 12,15 часова. Усташе су имале тројицу рањених. Престанком борби усташе су успоставиле одбрану, линију изнад села Кијево, гдје је било муслиманско становништво. Очекивало се да ће усташке

снаге следећих дана извршити велики напад и терор на села Доња и Горња Трамошња, Козицу, Подове, Илицу и Томину.

О томе свједоче и сјећања људи из тих времена и записи из књиге, едиције Сански Мост, први дио, аутора Бранка Ј. Бокана.

Мучно ишчекивање

Када је нацистичка Њемачка већ почела да поробљава народе Европе, у априлу је потписом пакта Краљевине Југославије и догађајима, који су слиједили и одлучно упозорили на потребу одбране, капитулација краљевске војске је унијела велики страх. Сам настапак НДХ и њено поклапање посебно Западне Босне, снашло је Србе у безизлазном положају. Историски је условљено да су неки крајеви, посебно простори Мањаче, који су се проширивали на подручја у претходним наводима на десној обали Сане, као и села око Бање Луке, (Вилуси, Бронзани Мајдан), дио општина Кључ били определијени за Краљевину Југославију и вјеровали у историјске везе са матицом Србијом. Распадом краљевске војске дошло је до организованог прихвата те војске на просторима Мањаче, а ту је велику улогу одиграо Урош Дреновић, српски војвода. Дошло је до окупљања војника и старјешина, као и сакупљања свих врста оружја. Послије догађаја на подручју Санског Моста и жестоког терора, усташа (у чије редове је кадровано муслиманско и хрватско становништво), махом су добро познавали Србе и били њихове комшије, организовани четнички покрет, војвода Дреновић и његови сарадници су почели прикупљати податке и занимати се за усташке злочине. У села Козицу, Хазић, Трамошњу и Подове, слали су курире и официре да би имали увид у догађања. Народ тих села, која су граничила са Мањачом, видио је присутност четничких снага као сигурност. Сарадња је била са активистима отпора, без обзира што су неки били и чланови Комунистичке партије. Бројна свједочења кажу да је Дреновић слао поруке у Сански Мост усташкој и њемачкој команди. По неким претпоставкама, њемачка команда је захтијевала од поглаварства НДХ да се успостави веза и сарадња са четничким покретом. Прича се да је чак постигнут и неки споразум о ненападању између усташке команде и Дреновића, уз присуство њемачке команде. Главни захтјев

Дреновића је био да се престане с хапшењем и узнемиравањем српског становништва, то се односило на поменуте крајеве, а и крајеве на лијевој обали Сане.

Послије првог оружаног устанка (на просторима Југославије) и догађаја у првој половини маја, већина становништва на десној обали, а дјелимично и лијевој Сане, преживљавало је у неком миру под великим страхом. То се могло и приписати организованом четничком покрету на просторима Мањаче.

Треба напоменути да је послије ђурђевданског устанка и терора усташа у селима Крувари, Томина и Кијево, дошло до одласка у избјеглиштво породица у Доњу и Горњу Трамошњу и Козицу (засеоке Ђаковићи, Крујићи, Шућури и Чуковићи). Мора се такође напоменути да су усташе у поменутим селима тражиле симпатизере и појединце, који су имали било какве породичне везе са католичким и муслиманским становништвом. Тако су у Козици нашли једнога сељака који је био ожењен католиком и поставили су га као одборника, народ га је звао усташким кнезом. Тај биједни сељак је озбиљно схватио усташке захтјеве и почео је малтретирати своје комшије (радили су му на њивама, морали су давати стоку и друге прилоге). Пошто је то усташка власт схватила, већ почетком јула 1941. године га је смијенила и пошто није нашла другога оданог сарадника, није више ни постављала старјешине, кнеза.

Причала су два брата муслимана неким Србима, један је имао берберницу на тргу пред мостом на десној обали у граду, а други је био конобар у старом хотелу „Сана“, да је наводно у мјесецу јуну дошао војвода Дреновић на разговоре са усташком и њемачком командом. На састанку на питање Нијемаца, има ли неко примједбе, Дреновић је одговорио да се догађа узнемиравање српског становништва и неосновано хапшење, што је кршење споразума. Напоменуо је да има око 6000 људи под оружјем и ако се ициденти буду понављали да он своју војску неће моћи зауставити. Нијемци су упозорили да до ицидената неће долазити.

Народни устанак против фашистичког терора и окупације

Као што је познато, 27. јула подигнут је устанак у Дрвару против окупатора. Вијест се убрзо проширила Босанском крајином. Већина активиста с десне обале Сане и организатора ђурђевданског устанка крила се у шумама Дундариште, Берегменица и Козијерцима надомак Кмећана. Залазили су међу народ и саопштавали да се спрема устанак против окупатора. Тачно на Огњену Марију 30. јула, подигнут је устанак на подручју Лушци Паланке, а вијест је преко ноћи преплавила цијелу Крајину. То је битно утицало на ситуацију на цијелом подручју санске општине, а становништво довела у очај бруталност окупационих снага.

Када је већ крајем јула и почетком августа било јасно да је подигнут устанак на санском и дрварском подручју, то је веома узнемирило четничке снаге на просторима Мањаче. Становници граничних села Хазића, Козице и Трамошње, као и цјелокупно српско становништво на десној обали Сане, дошло је у ситуацију да није више могло очекивати сигурност од стране четничких снага. Долазили су појединци од Дреновића и агитовали да се народ не окреће према устаницима и комунистима. Слиједиле су пријетње, а становништво поменутих села избјегавало је залазак и контакте са селима око Мањаче. Овдје се мора напоменути, а на основу валидних историјских записа, да је становништво Хазића, Козице и обје Трамошње масовно је подржао и видјело једино решење у укључивању у устаничке јединице. Из Горње и Доње Козице у НОБ-и су учествовала 334 борца, погинуло је 55 бораца, било је 17 цивила као жртава фашистичког терора, 5 носилаца Партизанске споменице 1941, а два борца су проглашена народним херојима, Ристо Ковачевић, којег су четници издајом убили 1942. између села Павићи и Стричићи и Симо Бајић, који је такође погинуо током рата. Из обје Трамошње је било укупно 266 бораца учесника, погинуо је 41, носилаца Споменице 1941. је било 9, цивила жртава фашистичког терора је било 45.

Четници Уроша Дреновића су успјели из Козице у своје редове придобити само три сељака, а из обје Трамошње 4, али су се и ти појединци послије августа 1943. укључили у јединице НОБ. Током

рата четнички покрет је на просторима Мањаче имао јаке снаге, које су се премјештале и укључивале у борбе против партизанских снага.

Страдања санских Срба и Јевреја на Шушњару

Током јула 1941. године трајало је хапшење санских Срба у граду и околним селима. Вођени су на принудне радове, заробљеништво, а неки слани у логоре. Неки су имали мању слободу кретања и посјете породица док су били заробљени. Подизањем устанка крајем јула у поментим крајевима, 30. јула је било забрањено свако кретање и посјете заробљеним Србима у Санском Мосту. Муњевитом акцијом усташке снаге су приступиле преко ноћи масовним хапшењима Срба мушкараца и одводили их у затворе на десној и лијевој обали, као што су свједочили родбина, пријатељи и комшије заробљених. На Илиндан, 2. августа, почела су стрељања и бацање у јаме које су сами заробљеници претходно ископали на Шушњару. О томе постоје жива свједочења и то је печат истине.

Свједочења и записани подаци говоре да је највише Срба и Јевреја страдало у оближњим насељима, гдје је била велика концентрација тога становништва, а која су и била у сталном окружењу и комшилуку са муслиманским и хрватским становништвом. Само да се помене село Лужани надомак Санског Моста, мање насеље, где је страдало 60 домаћина, а само двадесетак је остало да се укључи у ослободилачки покрет. Подаци говоре да је становништво српске припадности страдало из самог града, села Крувара, Томине, Подлуга, Клеваца, Дабра и других. Треба напоменути да је велики број становништва српског (жена, дјеце и старца) избјегао у села Трамошњу, Козицу и нека села према Бронзаном Мајдану на подручју бањалучке општине. По свједочењу домаћина који су прихватили те избјеглице, а и активиста устанка, само у та два села (обје Трамошње и Козици) било је око 450 избјеглица.

Мора се навести да је на подручју Врхпоља стардало, било ликвидирано, више од 500 цивила у периоду када се догађао зиочин на Шушњару, подручју санске општине, али је Врхпоље пред рат припадало општини Кључ.

Поред Шушњара, може се са сигурношћу навести да је било масовног страдања, ликвидације и бацања у масовну гробницу српског становништва и на Жегару, селу између Чапља и Санског Моста. Поред Страдања на Шушњару, на Жегару су ликвидирани становници самог Жегара, Лужана, дијела Томине, Кљеваца и других околних села. Свједочења говоре да су чак у неким случајевима из Санског Моста преусмјеравали групе за ликвидацију на Жегар. О тим догађајима су живо свједочили Раде Кнежевић, Нико Бурић (порезник после рата), оба са Жегара, Зоран Бјелановић из Козице (послије рата судија у Санском Мосту), Митар Грковић, Вид Петрић, Вид Чолић и бројни други преживјели свједоци. Страдање, ликвидација заробљених Срба се изводила на барама, око 800 метара на лијевој страни Криве цесте од Жегара према Санском Мосту. Ма том мјесту, према претпоставкама свједока, у двије ископане јаме бачено је између 800 и 1000 цивила. Свједочења говоре да су усташе довозили жртве и из правца Пећи, Врхпоља и других јужних села и остављали за ликвидацију на Жегару. То се догађало у исто вријеме када и масовна убијања на Шушњару.

Послије Другог свјетског рата на том мјесту је подигнут споменик жртвама, висок око 4 метра, а на обложеној површини керамиком била су исписана имена само оних за које се знало да су тамо ликвидирани. Пошто се зна да се у послејератном периоду више од 40 година стидљиво и са страхом говорило о Шушњару, Жегару и другим стратиштима Срба и Јевреја (ради потребе владајућег система) да се сачува братство и јединство, али углавном да се сачува систем власти, премало се истраживало и записивало. Данас споменик на Жегару, који сам посјетио 1. августа 2013. г. стоји висок око 4 метра, скоро сва керамика је уништена, а на остацима записа могу се само прочитати презимена Гаврановић из Лужана и још нека непотпуна. Мој наклон, стисак зуба и букет свежега цвијећа које сам набрао у непосредној близини био је симболичан помен.

Како очувати сјећања и не заборавити велика стратишта

Ако се вјерује да је историја учитељица живота, ми треба да учимо из историје српског народа и ратова кроз које смо прошли. Зна

се да су Срби стално водили обрaмбеноослободилачке ратове. Не треба заборавити да је у оба свјетска рата наш народ био на страни савезника који су се борили против агресора и освајача, на побједничкој страни. Они од којих су почела оба свјетска рата, у самом почетку изабрали су Србе за жртве, па чак и узрочнике почета и повода за рат. О томе посебно свједочи почетак 2. свјетског рата и стварања НДХ, која је била поклон Павелићу, а ради лакшег уништења Срба.

Не бих се упуштао у оцјену колико су Срби посије 2. свјетског рата успјели заштитити свој национални интерес, али резултати, њихове перспективе и дочек распада заједничке државе, као и судбина Срба у Хрватској, грађански рат у БиХ, довели су до катастрофалних резултата и посљедица. Дало би се овдје доста говорити и о доприносу Срба у Другом свјетском рату, ваљало би у историји више изучавати и Балканске ратове, а посебно је значајно да младим генерацијама остављамо и преносимо истину која је често помало склањана у страну. Ми морамо његовати успомене на наше борце и жртве у ослободилачким ратовима, подизати и чувати обиљежја која о томе свједоче.

Постоје писани документи да је данас у програму школа у Србији записано да је први оружани отпор и напад на фашистичке оружане формације изведен око Ђурђевдана на просторима Санског Моста, као што стоји и у бројним записима и документима у БиХ. Данас имамо на просторима БиХ и Републике Српске двадесетак удружења која су повезанима са ослободилачким ратовима и покушавају очувати вриједности ослободилачких борби и сјећања на борбу за истину и права учесницима и жртвама. Бројна удружења дјелују у јавном интересу, партнери су институција, али су понекад строго усмјерена само на један циљ истине, што је оправдано. Ту се не примећује јединство и жеља да се све жртве, тековине, вриједности и доприноси наших ратова и страдања вреднују, треба да произилазе заједничке поруке и задужбина за Србе и поштујући жртве. У посљедњих 15 година посматрам и учествујем на поменима, парастосима, савјетовањима и округлим столовима, читам и слушама закључке, поруке и апеле и видим чак и нејединства, подјеле и окретању дежурним потребама, па чак и неки страх да се истина објело-

дањује, па и подлијегање парцијалним интересима који су легитимни. Поред запажања о размимоилажењима удружења која његују традиције и вриједности ослободилачких ратова, као учесника и жртава, недостаје знатнија присутност институција система, интелектуалаца, историчара (ти су понекада усамљени и одбачени). Борби за очување тих вриједности је мјесто и на академијама наука и умјетности Србије и Републике Српске.

Примјећујем да су мјеста гдје су масовно страдали цивили и борци ослободилачког покрета веома занемарна, а нека спомен-обилежја у распадајућем стању, тако да ће ускоро сасвим пропасти. Споменуо сам споменик на Жегару, али је и споменик и простор на Шушњару отворена рана. Нека обилежја (посебно на простору Федерације БиХ) су у критичном поменутом стању. Разлог је и у недостатку средстава, како тврде власти у оба ентитета, за обнову тих обилежја и центара.

Можда треба погледати како мале државе и народи држе до своје прошлости и историје, чувају је тврдо и покушавају чак и мрачне догађаје у којима су били актери занемарити, а свјетиљком у тами и тунелима тражити све оне вредности (чак и других народа) и приписати себи као допринос ослободилачком и побједничком народу Европе, скинути тиме љагу са свога народа и своје прошлости.

Српска историја и вриједне тековине налажу нам да с више пажње чувамо успомену на ослободиоце и жртве и на обилежја подигнута њима у част.

Васо Микан

СЈЕЋАЊА НА ПОБИЈЕНЕ УСОРЧАНЕ У ЛЈЕТО 1941.

Село Усорци смјештено је на десној обали ријеке Сане, готово у цјелини брдовито, са засеоцима разбацаним по појединим брежуљцима, изузев неколико кућа Црнобрња, Мајкића, Бркића и Џаја које су биле у пољу уз ријеку Сану. Бројало је стотињак кућа искључиво српског становништва.

Тик уз усорачке брежуљке, долином Сане, кривудала је уско-трачна пруга Приједор - Личка Калдрма којом је још од доба аустро-угарске владавине па све до седамдесетих годиан прошлог вијека клопарао чувени воз „ћиро“. Жељезничка станица у Усорцима била је тачно на седамнаестом километру од Приједора и на 11 километара испред Санског Моста.

Током Другог свјетског рата Усорци су били са три стране окружени усташким селима. Јужно, између Усораца и Санског Моста, била је Трнова, муслиманско село, злогласно усташко легло. Источно према Бронзаном Мајдану и Бањој Луци је Сасина, село са искључиво хрватским становништвом и познато усташко жариште. Сјеверно, са друге стране Сане, налазе се Алишићи, муслиманско село, из којег су усташе починиле велике злочине у Оштрој Луци и Усорцима.

О побијеним Усорчанима постоје подаци у књизи Бранка Бокана „Срез Сански Мост у НОБ-у“. Ти податци нису комплетни, хронолошки нису усаглашени са стварним временима кад су се злочини дешавали, не постоје детаљи о дешавањима за вријеме злочина, интерпретација појединих злочина се не поклапа са сјећањима која се у Усорцима препричавају већ деценијама. Из тих разлога забиљежена су ова сјећања.

Нажалост, живих свједока који су директно присуствовали догађајима, готово да нема. Зато су овдје изнесена сјећања чланова породица и дјеце побијених, који се сјећају причања својих мајки, иако су и они сада у поодмаклим годинама.

Угледни људи први на удару усташке власти.

Први Усорчани које су усташе ухапсиле били су:

- Аћим Савић, солунски добровољац, носилац ордена Карађорђевог звијезде, изузетно цијењен и поштован земљорадник, отац четворо дјеце, и

- Благоје Црнобрња, један од најбогатијих мјештана, поред земљорадње са братом Савом бавио се и трговином, отац петоро дјеце.

Једног дана, највјероватније у току маја, у кућу Аћима Савића дошла су четири наоружана војника са налогом да га приведу у Сански Мост, на саслушање и изјаву лојалности новој власти. По причању његове жене, покојне Стане, које је сјећања на то пренијела најстаријем сину Милану, Аћим јој је том приликом рекао да он може ликвидирати ову четворицу, али се плаши да ће се усташе осветити и побити њу и дјецу, па се зато предао и отишао са њима у Сански Мост. Звјерски је мучен у затвору са још неколико солунских добровољаца и убијен на Шушњару на Илиндан 1941. године. Кад се сазнало за његово убиство, најстарији син Милан који је имао 15 година, отишао је на Козару, код Младена Стојановића, примљен је у партизане. Послије рата, завршио је Војну ваздухопловну академију и постао пилот РВ ЈНА. Пензионисан је као пуковник ЈНА. Недавно је преминуо.

Приближно у исто вријеме, по сјећању Ранка, Николе, Кајтеза који је у то вријеме имао 11 година, једног дана док је чувао стоку у пољу у близини куће Благоје и Саве Црнобрње, из правца Приједора дошао је воз и зауставио се наспрам куће која је била врло близу пруге. Из воза је изашао жељезничар Тољагић, познат као кондуктор прије рата, добро је познавао већину Усорчана и они њега.

Позвао је неколико пута:

- О Благоје! О Благоје!

Ускоро се на кућном прозору пјавио Благоје и питао зашто га зове.

- Долази брзо овамо, ја имам нешто јако важно за тебе - одговорио је Тољагић.

- Сачекај само да се обујем - одговорио је Благоје и нестао са прозора. Одмах је према кући отрчао један наоружани војник са намјером да га доведе.

Према писању Михајла Орловића у књизи „Град на језеру крви“ (вјероватно по сјећању неког од укућана), „Кад му је усташа Јандре из Сасине наредио да пође са њим у град, отишао је у собу и отуд изнио пуну торбу новца. Ударио је по њој руком, вјерујући да новац може све.

- Ударао, не ударао, никад се нећеш вратити - узвратио је Јандре.

- Док је пара, моја глава ће бити на рамену - рекао је самоувјерено Благоје.“

Кад су стигли до воза, Благоје је питао зашто га зову и сагнуо се да зашњира ципеле, на то је усташе дрекнуо .

-Улази у воз, немамо толико времена.

Убацили су га у вагон за превоз стоке, ушли за њим и залупили врата. Воз је кренуо.

Неко из Усораца зетекао се у Снском Мосту кад су усташе извели Благоја из воза. Причао је да је Благоје био сав крвав и поцијепане одјеће, крварио је и једва се кретао па су га усташе, готово, вукле.

Убијен је на Шушњару на Илиндан исте године.

Масакр под Вардом

Било је пољеће, вријеме окопавања кукуруза. Код домаћина Остоје Плавшића били су копачи у њиви изнад Гончинових кућа, сјећа се Анђелка Плавшић приче своје мајке Јованке Васиљевић, жене Нике Васиљевића.

Некако око подне у село је дошла група усташа из Трнове, подијелили су се у групе по засеоцима и почели да траже људе. Доста

људи из села због страха од усташа преко дана крило се у шуми. Једна група усташа је дошла у Плавшиће, на њиву на којој су били копачи. Ту су међу копачима затекли домаћина Остоју Плавшића и копаче Нику Васиљевића, његовог брата Перу Васиљевића и Марка Плавшића. Позвали су их да пођу са њима у Трнову на састанак и договор о заштити Усораца. Двојица усташа сишли су у Гончине где су нашли и довели Остоју Гончина и Марка Гончина. Група усташа из другог засеока довела је Тоду Васиљевића и Петра - Шумара Андријевића. Свих осам повели су према Трнови убјеђујући их да им се ништа лоше неће десити.

Пут према Трнови води врхом Усораца, преко крајњег усорачког брда Варде и спушта се у поље где Сана тече тик уз брдо, остављајући мјеста само за пругу и пут. Ту гдје почиње поље и подручје Трнове, налазио се млин неког Мечишевића из Трнове.

По причи коју је после рата испричао Мирку Савићу неки човек из Трнове, свих осам Усорчана побијено је код Мечишевића млина. Са усташама се налазио један нијемци муслиман из Трнове, ментално ретардиран. Њему су приводили једног по једног, он им је одсијецао главе и бацао у Сану. У овој причи вјероватно има доста истине, јер никад нису пронађени ни гробови ни лешеве побијених. Однијела их је Сана. Смо је недалеко од млина, у малој барици, пронађен један гроб у коме је препознат сахрањени Тоде Васиљевић.

Не вјеруј усташама ни кад на вјеру позива

Усташе из Сасине, међу којима су се посебно истицали ројник Анте Мандић и Смиљан Козић, дошли су у кућу Васе Црнобрње, која је била крајња кућа у Усорцима према Сасини. Под пријетњом смрти, наредили су му да пренесе поруку Сави Црнобрњи, Јовану Кеџману, Васи Микану и Милану Гвоздену да обавезно дођу на вјеру и договор о ненападању, у Сасину код Таде.

Васо Црнобрња је пренио прукe и четворица позваних су отишли у Сасину „на вјеру“.

Свега што се догађало у Сасини сјећа се Ранко, Станка, Кајтез, по причању Миле Гвоздена (једини преживјели на стрељању у Сасини)

које је као младић више пута слушао од покојног Миле. Слично сјећање о причи коју је Миле Гвозден причао његовој мајци Госпи Кеџман потврдио је Душан Кеџман, син Јована Кеџмана.

Кад су позвана четворица стигли у Сасину код Таде, који је држао дућан, група усташа их је повела према једној кући. Затворили су их у подрум у којем се већ налазило неколико затвореника. Прилазећи тој кући, примијетили су на спрату једног усташу са митраљезом и неколико наоружаних усташа на улазу и око куће. Били су добро чувани. Усташе су стално доводили нове заробљенике.

Наредног дана извели су их пред кућу, било их је петнаест или шеснаест и исто толико, или можда који више, наоружаних усташа. Постројили су их и потјерали према Дакића гају. Зауоставили су се на једној њиви, на ивици гаја, која је била ограђена повисоком глоболом живицом. Наредили су им да се поређају поред живице и да се окрену према шуми. Усташе су се поређале на десетак метара иза њих. Један усташа је упитао:

- Има ли неко да хоће да каже псљедњу жељу?

На то се јавио Сава Црнобрња, изступио из групе, извадио новчаник и рекао:

- Ја хоћу да откупим моју главу, ево узмите пара колико год хоћете.

- Узећемо ми теби и главу и паре, марш назад! - дрекнуо је усташа.

Усташе су се нешто комешале и наједном се чула команда – Пали! Попадли су, преко Миле су пала двојица, није осјећао никакав бол. Окренуо се и погледао, сви су лежали само је Сава Црнобрња стајао и љуљао се напријед – назад а онда и он пао.

Чуо је кад је заповједник наредио једном усташи:

- Узми пиштољ и пуцај по један метак свакоме у главу, да не би који пас остао жив!

Усташа је пришао и почео да пуца. Миле је лежао негдје у средини групе. Кад је чуо трећи или четврти пуцањ, полако се извукао

испод лешева и нагло се бацио преко живе ограде, мало се котрљао а онда скочио и наставио да бјежи кроз шуму.

Ускоро су око њега зазвиждали меци и настала је вика и галама усташа који су трчали поред ограде да му пресијеку пут. Миле је претрчао шумарак и изашао на једњу њиву на којој су били жетеоци. По сјећању Ранка Кајтеза, Миле је причао да је протрчао између жетелаца, усташе нису могле пуцати да не погоде своје мјештане па је Миле стигао до шуме и тако побјегао. Душан Кецман се сјећа да је Миле причао његовој мајци Госпи, Јовановој жени, да га је домаћин жетелаца позвао да бјежи међу њих па да су га потрпали сноповима, у кубу, прије него су усташе дошли до њиве, а потом су им рекли да је бјегунац побјегао у шуму. Тај домаћин је послвије рата био познат и радо дочекиван у Усорцима. Послије рата Миле Гвозден је водио породице погинулих на мјесто где је извршено стријељање. У масовној гробници препознати су лешеви Саве Црнобрње и Јована Кецмана и пренесени на мјесно гробље у Усорцима. Леш Васе Микана није идентификован и остао је на мјесту погибије.

Покољ у кући Тодора Црнобрње

Послије погибије Саве Црнобрње, његова жена Вукосава и Босилка, жена Багоје Црнобрње, са дјецом, због страха од усташа, напустиле су куће у пољу поред пруге и отишле у брдо код рођака Тодора Црнобрње. Кућа је била пуна чељади. Између осталих ту су била два одрасла сина Благоје Црнобрње, Гавро и млађи Раде, који је био питамац у академији краљеве војске.

Једног дана, негдје око подне, сјећа се Ранко Кајтез, Станков, док је са старијом сестром Радојком чувао говеда у њиви испод пута према Тодоровој кући, на путу се појавила група усташа. Биле су то усташе из Алишића. Предводио их је Ислам Алишић. Нешто даље, на путу, наишао је Млађен Црнобрња са сестром, носили су на рубињацима по двије канте воде са бунара. Ислам је довикну двојици усташа, „Ухватите га“, а потом почео да дозива:

- О, Тодоре! О, Тодоре!

Кад се Тодор одазвао испред куће, питао га је:

- Јеси ли код куће? Сачекај нас, идемо код тебе.

Тодор је видео како су грубо усташе ухватиле Млађена и повели га према групи која је већ била испред Тодорове капије. Схватио је опасност, утрчао у кућу и рекао да долазе усташе. Ухватио је сина Алексу за руку и кроз прозор искочио на задњу страну куће и побјегао према гробљу. Остали су у паници почели да излазе из куће. Неки нису успјели да изађу кад је пред кућом настала галама и звука оружја. Међу онима у кући затекла се и Милка Црнобрња, рођена 1922. године, нешто прије тог догађаја удата за Вељка Црнобрњу, у својој деветнаестој години. Данас је веома витална и бистра старица, до детаља се сјећа свега што се догађало у кући и испред куће тог дана.

Усташе су одмах пред кућом издвојили Гавру и Раду Црнобрњу, Симу Башића, који се ту затекао и Млађена Црнобрњу којег су ухватили на путу. Кад су видјели да је Тодор побјегао, једна група је кренула по осталим кућама Црнобрња, затекли су и ускоро довели само Милана Црнобрњу, Тривуниног мужа, остали су се већ раније сакривали ван кућа.

Усташе су све мушкарце потјерали у кућу да их затворе у једну собу, а осталима наредили да легну на земљу, гдје се ко затекао. Кад су ушли у собу за њима је ушао један усташа са пушком. На руци Гавре Црнобрње примијетио је сат и наредио му да га скине. Скидајући и дајући му сат, Гавре је искористио прилику, ухватио је за пушку и почео да се бори са усташом. У том гурању, нож са пушке закахио га је по лицу али је успио да одгурне усташу, отме пушку и искочи кроз прозор, који је био отворен још од Тодоровог бјекства. Прескачући плот на крају дворишта, ремен од пушке запео је за један колац али су усташе већ запуцале према ањему, па је пустио пушку и побјегао преко баште у шуму.

Потом су усташе улетјеле у собу, прича Милка, настала је пуцњава и јауци. Кад се све смирило, усташе су изашле испред куће и почео је плач дјеце и жена. Милка је прва устала у кући и отворила врата од собе. У собу се није могло ући од крви и лешева. Млађен Црнобрња лежао је на земљи у локви крви, Раду су убили под креветом, где је вјероватно покушао да се сакрије. На кревету је сједио, наслоњен на зид, Милан Црнобрња, сав искасапљен, једна рука му је

била одсјечена, крв је још липтала из свих рана. Послије рата се причало да на Милана није хтјела пушка, зато су га изболи ножевима. Симу Башића су касније нашли мртвога иза куће, јер је и он искочио кроз прозор у намјери да побјегне.

Тодор, кад је побјегао, изашао је на старо гробље, заклонио се иза једног споменика и одатле пратио све шта се дешава код његове куће. Кад је видио да усташе хоће да му одведу жену и дјецу повикао је са гробља:

- О, Исламе, не дирај ми породицу, жива ми је глава на рамену, осветићу ти се кад тад, ни пепео ти на огњишту остати неће.

Усташе су запуцале према њему, али га је штитио споменик. Тад се огласио Ислам:

- О, Тодоре, сачекај нас ту на гробљу, да се договоримо.

- Немам се ја шта са вама договарати, ви сте убице - одговорио је Тодор и побјегао у шуму.

Усташе су отишле и нису даље малтретирали жене и дјецу

Оклопни воз сије смрт

Сутрадан по Илиндану, трећег августа, на жељезничкој станици у Усорцима зауставио се оклопни воз из Приједора. Из воза је изашла група усташа.

У кући Миле Мајкића у којој је био и дућан, затекли су Милу и Јевту Мајкића, Триву Стојановића и Драгу Гончина. Ускоро су из куће Бркића, одмах уз пругу, извели Бошка Бркића.

Постројили су их на обали Сане, поред саме воде. Чула се само команда „Пали!“

Драго Гончин је скочио у воду чим је чуо каманду, остали су погођени пали у воду. Усташе су наставиле да пуцају у лешеве који су пливали. Драго се ухватио за неке гране и подвукао под обалу директно испод усташа, није био погођен. Обала је била прилично стрма и са неким грањем, па га усташе нису могле видјети. Ускоро је чуо једног усташу :

- Не видим оног шеширана, мајку му ј...!"

- Ено му шешира оде низ воду, сигурно је он отишао прије шешира - довикнуо је други.

Био је то Драгин шешир. Кад је воз отишао, Драго је изашао из воде и у страху побјегао што даље од пруге. Ову причу Драго је испричао и писцу ових редова, а у цјелини ју је потврдио Милан Бркић, унук стрељаног Бошка Бркића.

Истог дана, у поподневним часовима, група усташа из Трнове, предвођена Незиром Каменчићем, долазила је пругом према Џајином млину, на самом улазу у Усорце. Примијетио их је Благоје Џаја који се затекао пред млином. Брзо је побјегао и сакрио се у грмље, негде поред Сане. Усташе су ускоро стигле и у млину ухватили Милицу Дамјановић и Ђурђа Зорића, повели су их пема Џајиним кућама. Једна група је већ код куће ухватила Лазара Џају и убила га одмах поред куће. Ту су се раздвојили, једна је група повела Милицу и Ђурђа уз брдо према Васиљевићима и Вујковићима, а друга група је отишла низ пругу према Бркићима.

Група усташа у Бркићима и Мајкићима није затекла ни једног мушкарца, због догађаја који су се десили само неколико сати раније. Нашли су само непокретног дједа Перу Бркића, који је лежао у кревету. Изнијели су га у чаршаву до рампе на прузи и ту га убили.

Пред групом која је отишла уз брдо у село, сви су се разбјежали, тако да нису никог затекли, па су стигли до краја Варде са Милицом и Ђурђем, а онда су и њих пустили да се врате кућама.

Истовјетна сјећања о овом догађају изнијели су нам Ђорђо Дамјановић, Миличин син, и Милан Бркић, унук на станици убијеног Бошка и праунук непокретног Пере.

Усорачке трагедије немају дна

У прољеће 1942. године јаке усташке снаге кренуле су десном обалом Сане од Санског Моста чистећи и хапсећи све српско на свом путу. На уласку у Усорце пратила их је маса пљачкаша из Трнове. Цјелокупно становништво Усораца, у паници и страху, бјежало је

према Приједору, а од Гомјенице десно у збјегове на Козари, гдје су били партизани.

Усорци су опљачкани, попаљени и до темеља порушени. Кад су се после неколико мјесеци вратили на згаришта, Усорчани ни кокошку нису затекли живу.

У Другом свјетском рату погинуло је 38 бораца из Усораца, припадника Народно ослободилачке војске.

Само 50 година касније, неман је поново дигла главу и запријетила уништењем свега што је српско. Унуци Усорчана побијених 1941. године, латили су се оружја и кренули да бране српство и Републику Српску. Петорица унука побијених Усорчана дали су своје животе у Отаџбинском одбрамбеном рату од 1992 - 1995. године.

Погинули су Марко и Остоја Плавшић, Остоја Гончин и Бошко Бркић који су носили имена и презимена својих побијених дједова. Погинуо је Мирко Микан, унук у Сасини убијеног његовог дједа Васе Микана.

У овом Отаџбинском одбрамбеном рату, 16 младих Усорчана положили су своје животе у темеље Републике Српске.

Боже, има ли краја усорачким трагедијама?

ТРИ РАТНЕ ПРИЧЕ ИЗ КОРЧАНИЦЕ У ГРМЕЧУ

Меморијалну зону Корчаница на Грмечу од 1979. године до почетка Грађанског рата 1992. године посјетило је више од пола милиона посјетилаца из свих крајева бивше Југославије, па и из иностранства. Имао сам част и задовољство да десет година радим као кустос, историчар и истраживач у Меморијалној зони Корчаница, која је имала признат статус институције од републичког значаја и као таква је све до 1992. године дјеловала у оквиру Самоуправне интересне заједнице за културно, историјско и природно наслеђе БиХ.

Сви посјетиоци са којима сам се сусретао изражавали су са великом дивљењем своје утиске о историјском значају овог локалитета окруженог бисерним љепотама живописних грмечких крајолика. Због тога су се многи више пута враћали овој оази природних љепота да би уживали у њеним опијајућим чарима. Са многима од њих, који су били преживјели учесници догађаја на Грмечу, обавио сам разговор о њиховим најупечатљивијим доживљајима из тог периода, снимао то на магнетофонску врпцу и формирао богату историјску фонотеку која је била саставни дио спомен-собе са више од двије хиљаде експоната. Све то благо непроцјењиве вриједности, нажалост, уништено је у последњем рату. Остали су једино тужна успомена, сабласна рушевина и зидине зграде у којој је ово благо било похрањено, као ниједи свједок погубности сваког рата и људског безумља које из њега произилази.

Остао је, на срећу, и мој још неизблиједјели албум сјећања, чије странице носталгично прелиставам у свијести и пишући ове редове настојим да их одбраним од неумољиве силе заборавља. Из мноштва поменутих сусрета, издвајам три посебно упечатљива.

Прва прича

Једног изузетно лијепог прољећног дана, када је Грмеч био већ одавно збацио са себе бијелу зимску одору и одјенуо се у лиснато зелено рухо, украшено разнобојним мирисним цвјетовима, на којима су вриједне пчеле и птичице изводиле свој музички концерт, пред зградом музеја зауставише се кола. Уз помоћ пратиоца из њих изађе човјек у инвалидским колицима. Тај детаљ, као и изглед његовог лица које је одражавало слику горштака шездесетих година живота, створише ми претпоставку да је то ратни инвалид, вјероватно један од судионика грмечких збивања. Пришао сам му, представио се и понудио кустоску услугу. Његово изборано лице, на којем су се кристално јасно оцртавали трагови тешке прошлости, разведри се и озари топлим осмијехом, као да се сусрео са неким веома блиским, што је иначе карактеристично за крајишнике, који већ у првом сусрету са човјеком испољавају срдачну присност и ослобађају саговорника свих препрека у комуницирању.

Након мог представљања, веселим гласом ми узврати: „Здраво, земљаче! Ја сам Симо Кнежевић, звани Дика Електрика. Овај нади-мак добио сам управо овдје, у Корчаници 1942 .године. Дошао сам први пут послје рата да, док нисам умро, обиђем ово мјесто за које ме вежу многе успомене. Објасни ми, молим те, шта све данас овдје постоји.“

Пошто сам се као кустос бавио истраживачким радом, пресрећан сам био што пред собом имам једног од преживјелих актера грмечке ратне збиље, аутентичан извор историјских података. Моје усхићење било је увећано и на први поглед стеченим сазнањем да се ради о веома захвалном саговорнику, човјеку веселе нарави и живописног приповједачког дара.

Прво сам га провео кроз спомен-собу. Импресиониран изложбеном поставком, изразио је жељу да и он пружи свој допринос истој, поклањањем гарнитуре алата којим се служио као мајстор за вријеме изградње и одржавања објеката у Корчаници у току рата. Из његовог излагања сазнао сам да је он био мајстор универзалног типа, а ужа специјалност му је била електро струка. Био је главни пројектант и извођач радова на инсталирању електричне централе помоћу

једне парне локомотиве, која је била извор енергије за освјетљење свих објеката на овом локалитету, осим болнице, од посебног значаја била је ова централа за погон парног млина за мљевање жита из бројних грмечких магацина и печење хљеба за потребе болнице и бораца. Мозак свих тих операција био је он, Симо Кнежевић, Дрварчанин, првоборац. Пошто је показао велико умијеће за електрику, што је изазивало дивљење свих сарадника, с правом су га назвали Дика Електрика и по том надимку је био познатији све до краја живота него по свом крштеном имену.

Након што сам тог драгог госта провео кроз Меморијалну зону и до детаља га упознао са свим спомен-обиљежјима и њиховом симболиком, наставили смо дуг и врло пријатан разговор уз чашицу грмечке шљивовице и магнетофонску врпцу која је упијала сваку његову ријеч. Раздрагани Дика Електрика низао је причу за причом као ниску бисера и повремено убацивао по коју веселу упадицу да би мало разблажио горчину тешке ратне збиље.

Један детаљ посебно ми се урезао у меморију као чичак за одјећу и од тада сам га редовно употребљавао као шлаг на торту у историјским часовима које сам држао многобројним посјетиоцима. Ради се о организованим акцијама подгрмечких пионира у вријеме изградње болнице и пратећих објеката 1942. године. Највећи проблем мајсторима представљала је оскудица у ексерима. Тај критични грађевински материјал није се могао лако набавити, с обзиром на ратне околности. Проблем су ријешили пионери на врло досјетљив начин. Организовани у своје одреде ишли су од згаришта до згаришта, којих је у Подгрмечу било доста послјије повремених упада усташа на ову слободну територију у току 1941. године. Стрпљиво су чепркали као кокошке својим ручицама по пепелу, сакупљали нагорјеле ексере, који су остали послјије паљевине објеката, исправљали их на равној каменој подлози и одлагали у ручно ткане шарене торбице, да би их затим организовано у колони доносили у Корчаницу и предавали мајсторима. Осим ексера веома често су доносили рањеницима шумске јагоде и воће из обилатих подгрмечких воћњака. Ова прича је најимпресивније дјеловала на посјетиоце и многима од њих мамила сузе из очију.

На растанку са Диком Електриком, на његову молбу, обећао сам да ћу га посјетити у његовој кући у Приједору, што сам касније и учинио и још једном сам доживио усхићење слушајући нове приче о његовим доживљајима из рата. Обећани алат за изложбену поставку у Корчаници није ми могао дати јер је његова породица жељела да то сачува као своју породичну успомену, што није нимало умањило мој утисак о лијепом гостопримству које су ми поклонили.

Друга прича

Други изузетно дирљив сусрет имао сам са Љубицом Тодоровић, која је била у току рата болничарка у Корчаници. Жена у поодмаклим годинама, са примјетним траговима ратних посљедица, како на физичкој, тако и на психичкој конституцији организма, није могла одољети силној жељи да посјети Корчаницу, иако јој њено здравствено стање то није дозвољавало.

- Одлучила сам чврсто да то учиним, па макар умрла на овом мјесту - рекла ми је прије него што смо стигли до споменика, мјеста гдје је била болница. А кад смо се нашли пред спомеником, нагло је стала и почела да дрхти. Укочене очи су нетремице гледале у пресјечени пупољак цвијета и његову унутрашњост која представља топла мајчинска њедра. Најједном су, попут снажне бујице, незадрживо потекле крупне сузе низ блиједо лице, праћене гласним горким плачем. Љубичине емоције су дошле до тачке усијања и није могла ни једну ријеч да изустити. Пошто сам приликом упознавања сазнао да има слабо срце и живце, силно сам се уплашио да не доживи срчани или мождани удар. Придржао сам је да не падне и лагано повео до прве парковске клупе, недалеко од споменика. У близини се налазио један од наших радника на одржавању зоне, те сам га замолио да хитно донесе чашу воде и коцку шећера из управне зграде. Окријепљена хладном планинском водом са корчаничког извора и седативом за смирење који је имала у својој ташни, сабрала се и након дужег ћутања почела је да прича.

- Мада сам се дуго психички припремала за ову посјету, ипак се нисам могла обуздати. Осјећања су била јача од моје свијести и сазнањем да превелико узбуђење може да ме кошта живота. Као на

филмској траци почели су пред очима да ми се нижу стравични доживљаји из времена мога рада у болници. Кршни, стасити младићи, партизани, набрекли од снаге младости, доношени су у болницу након тешког рањавања, често без обје ноге или руке, са рупама на стомаку из којег су извиривала цријева и сл. У сваком од њих видјела сам своју браћу и са сестринском љубављу његовала их и преживљавала њихове мукотрпне болове. Најтеже ми је било када су им хирурзи морали ампутирати дијелове тијела без икаквих наркотичких средстава, јер их није било у болници. Једино ублажавајуће средство била је грмечка ракија шљивовица, које је на срећу било доста, коју је народ доносио заједно с храном и другим милоштама. Неки од најхрабријих рањеника након што би конзумирали мало више ракије због ублажавања болова, смогли су снаге и да запјевају неку борбену партизанску пјесму. Одјекивала је громка пјесма грмечким висовима, помијешана са повременим болним јауцима, а ми болничарке гушиле смо се у сузама гледајући те призоре. Али није ни то било најтеже. Ипак је најтеже кад су нам на рукама умирали ти горостаси, младићи који су тек стасали за живот а ни први дјевојачки пољубац нису доживјели. Међутим, било је понекад и лијепих момената. По неки од рањеника који су имали музичког дара, свирали су на тамбурицу, фрулу или хармонику. Те инструменте добијали су од културно-умјетничких партизанских дружина, које су развијале врло богату активност на слободној подгрмечкој територији, званој Би-хаћка Република. Често су приређивали програме за рањенике у Корчаници и тада би се готово и заборавило да је ратно стање. Свирало се, играло и пјевало, а кришом се, јер то јавно није смјело бити, започињала и понека искра младалачке љубави. Такав је био живот у овом партизанском градићу, како смо га од миља звали, јер је бројем изграђених објеката и разноврсношћу животних активности, војних, политичких, здравствених, привредних, занатских, заиста и заслуживао такав назив. Свега тога сам се сјетила у овом тренутку, осјећања су ми прокључала и нисам могла издржати да се не исплачем. Помијешала су ми се осјећања жалости за многим младим људима чије кости почивају овдје у гробницама, међу крошњама ових столетних стабала јела и оморица, нијемих свједока славне грмечке епопеје и осјећање радости што је све то на овако диван и достојанствен начин обиљежено. Сада не жалим умријети јер сам испунила

своју животну жељу - закључила је своју причу Љубица Тодоровић, храбра партизанка болничарка из села Копривне код Санског Моста, тада настањена у Зеници.

Трећа прича

Трећи јунак ових прича је, сада покојни, Дане Миљуш, из села Миљеваца, пуковник Југословенске народне армије, који је живио у Сплиту, али превелика носталгија за родним крајем превагнула је и одлучила да након пензионисања узаврели живот градске метрополе замијени мирним, тихим животом на обронцима вољеног Грмеча, у Лушци Паланци, гдје је изградио породичну кућу и провео остатак живота. Били смо прве комшије, али много блискији као истински пријатељи. Својим пребогатим животним искуством, а прије свега кристалном чистотом свога горштачког карактера, пленио је моје дубоко поштовање и обогатио ме многим сазнањима од велике вриједности.

У редове Народноослободилачког рата укључио се као зрео момак од првог дана устанка у Подгрмечу и као такав заслужено добио првоборачко знамење Партизанску споменицу 1941. године. Поред бројних позитивних особина, скромност му је била највећа врлина. Није волио да прича о својим ратним заслугама, а није ни морао, јер су о томе његови саборци веома често причали, а књигописци у књиге претакали и новим покољењима за наук остављали. Пошто је у редовној војсци, коју је служио прије рата, био артиљерац, то своје војничко искуство ставио је на располагање ослободилачком покрету, те је послвије заробљавања првих топова од непријатеља у Приједору 1942. године, формирао Први артиљеријски партизански дивизион и постао његов командант. Током успјешног развоја НОБ-а формирана је Прва артиљеријска бригада, чији је Дане такође био први командант, а која је дала огромни допринос освајању непријатељских утврђења у многим градовима. Из рата је изашао са великим бројем одличја, завршио Високу војну академију и постао један од најпознатијих и најцјењенијих артиљеријских стручњака официра у Југословенској народној армији. Достигао је до положаја команданта артиљеријских јединица Сарајевског војног подручја, тада највећег у БиХ. Дане је био велики заљубљеник у Корчаницу, за коју га

вежу многе ратне успомене. У њој је у току 1942. па све до Четврте непријатељске офанзиве било сједиште његовог артиљеријског дивизиона. На том мјесту, у оквиру споменичког комплекса, био је постављен и један топ, ратни трофеј, музејски експонат, посвећен успомени на поменути дивизион. Због тога је веома често био гост Корчанице, што је мени као кустосу било од велике користи. Иако су га принципи скромности увелико спутавали, није се могао одупријети мом пријатељском убјеђивању да снимим на магнетофонску траку његову причу о ратној одисеји, која ми је представљала један од највреднијих драгуља у већ поменутој фонотеци.

Једна епизода из те импресивне приче заслужује да буде посебно освјетљена. Допадљивим стилем приповиједања, својственим готово свим Грмечлијама, озбиљним тоном који и приличи карактеру догађаја о којем је причао, правећи честе паузе због хроничне астме која га је стезала у грудима, потекла је као планински поток сљедећа прича:

Било је то јануара мјесеца 1943. године, у вријеме Грмечке офанзиве. Жестоки напади Нијемаца издашно су помагани њиховом авијацијом која је непрекидно бомбардовала, прије свега грмечке болнице и бројне позадинске објекте, са циљем да онемогући снабдијевање партизанских снага храном, оружјем и санитетским материјалом, те да их сабије у чврст обруч у снијегом завијани Грмеч и уништи заједно са више хиљада рањеника и избјеглица. На руку им је ишла веома сурова зима са снијегом до два метра дубине и температуром до минус 30 степени. Због таквих временских прилика ова офанзива је у народу добила специфичан називи БИЈЕЛА ОФАНЗИВА, и описана је грмечким бијелим ноћима. Наше снаге добиле су задатак да се пробију кроз Грмеч према Босанском Петровцу, извуку рањенике, споје се са болницом Врховног штаба која се налазила на том подручју и да наставе пут преко Шатора ка Неретви. Изнурени непрекидним бомбардовањем из њемачких авиона званих „штукe“, који су производили језиво застрашујуће звуке од којих се крв ледила у жилама, без хране и воде, са оскудном одјећом, газећи кроз дебели слој сњежног покривача, код појединих бораца су се почеле јављати халуцинације. Од дрвећа су им се привиђале куће и топла огњишта, те су им прилазили са порцијом у руци да им се успе храна.

Неки су скидали шињеле, простирали их испод дрвећа и лијегали, замишљајући да лијежу поред топлог огњишта. Код неких се у том бунилу појавила сумња да су их издали они који се налазе на челу колоне и да их воде у руке непријатељу, а то су били људи из овог краја који су једини познавали грмечка беспућа. У тренуцима грозничаве сумње, појединци су чак и пуцали у своје другове. Настао је прави кошмар и ситуација је изгледала безизлазна.

Ту голготу преживљавали су, углавном, борици Друге и Треће крајишке бригаде. Захваљујући само присебности руководства бригада, првенствено једном од команданата, Ђурину Предојевићу, у којег су борци имали неограничено повјерење, дошло је до смиривања и консолидације снага и, на крају, надчовјечанском борбом обруч је пробијен.

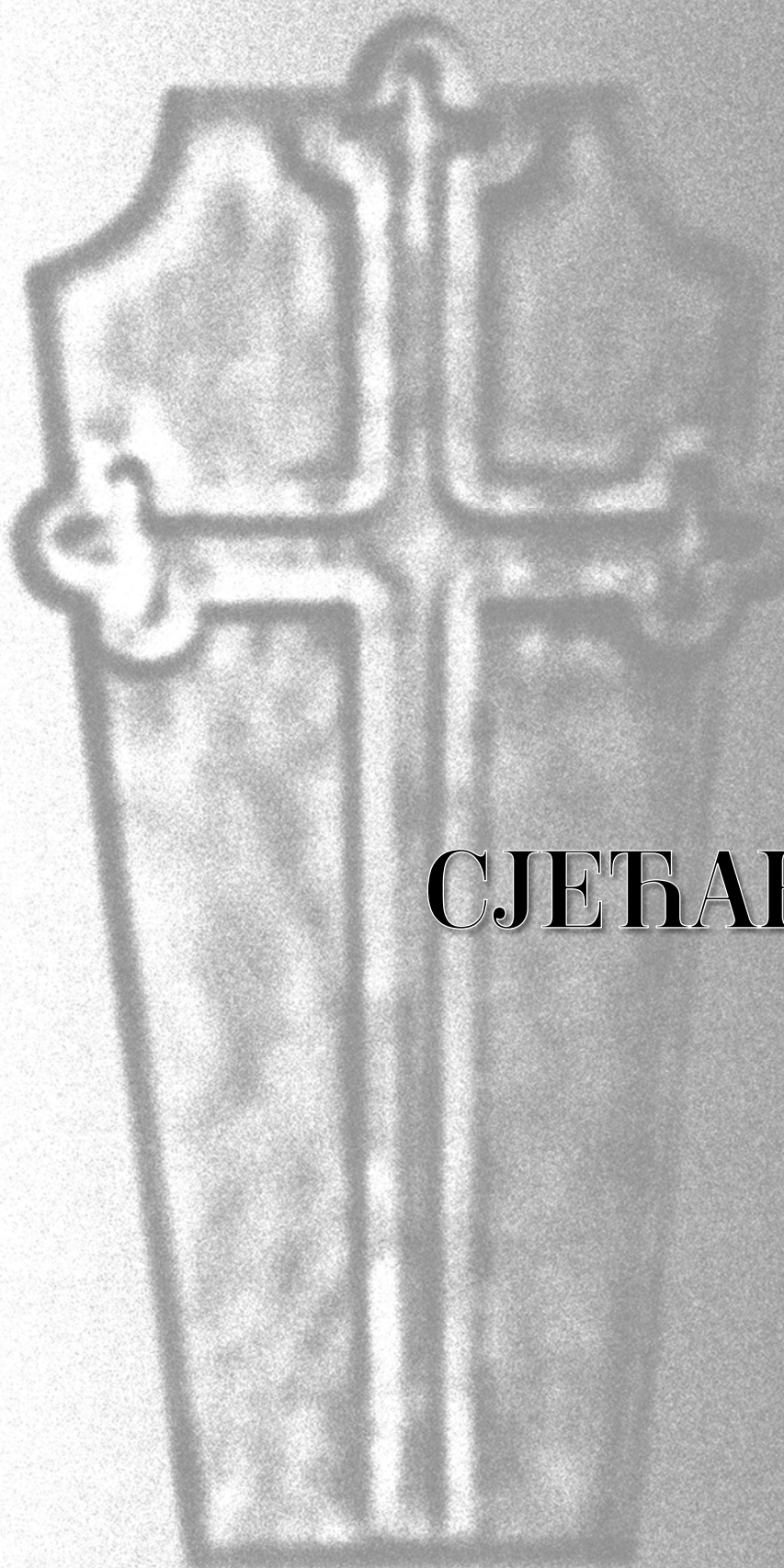
- Мој артиљеријски дивизион није евакуисан у то вријеме због тешких временских прилика, а и потреба заштите наших снага. Тек касније по наредби Косте Нађа, команданта Оперативног штаба за Босанску крајину, требало је да пребацим топове преко грмечких висова. За ту веома сложену операцију мобилисали смо на десетине пари воловских запрега из подгрмечких села да би савладали једну веома оштру узбрдицу. Сатима је трајала та драма, али узвишење није савладано. И људи и волови били су максимално изнурени. У том је наишао командант Нађ и кад је видио каквим се напором излажемо, рекао ми је да одустанем од операције и да не мучим даље људство јер је оцијенио да немамо никакве шансе на успјех. Ја сам му том приликом војнички одговорио: „Друже команданте, ја сам већ једном примио ваше наређење да топове пребацим преко Грмеча и ја нећу одустати од њега. Према томе, ја одбијам ваше друго наређење и остајем при првом. Тек кад ја оцијеним да не могу извршити прво, поступићу по другом наређењу.“

Било је то први пут у мојој војничкој каријери да сам одбио наређење претпостављеног старјешине. Разборити, хумани и прекаљени шпански борац Коста Нађ није ме прекорио, а могао ме је и казнити, већ ми се благо обратио: „Ако ти мислиш да можеш, покушај поново, али имаш моје одобрење и за одустајање.“

„Разумијем, друже команданте!“ отресито сам одбрусио, сав срећан што није инсистирао на својој другој наредби. Нисам се никако

могао помирити са неуспјехом. Наша горштакча упорност и непоколебљивост, као и сналажљивост, дошле су до пуног изражаја. Неки од бораца из мог дивизиона, који су прије рата били шумски радници, сјетили су се да би на врху узвишења требало да постоји чекрк који је служио за извлачење балвана до шумске пруге која је туда пролазила, а којом су ти трупци даље одвожени до пилана. Претпоставка се показала тачном. Пронашли смо чекрк и помоћу њега извлачили један по један топ до врха, а онда је ишло много лакше са воловском вучом до одредишта преко Грмеча.

У поновном сусрету са командантом Наћом, послје тог догађаја похвалио је мој дивизион за успјех који му је изгледао потпуно неизгледан. Тај примјер сам увијек имао на уму у својој војничкој, старјешинској каријери. Увијек сам уважавао иницијативу својих потчињених, не држећи се крутог правила да је једино успјешно оно што претпостављени старјешина нареди, јер никада један човјек није довољно паметан. Увијек треба саслушати мишљење и приједлоге и других људи и онда аналитички доћи до рјешења сваког проблема у животу - завршио је своју поучну причу овај елоквентни и мудри човјек, Дане Миљуш, од којег сам примио много вриједних животних порука.

СЈЕЋАЊА

Проф. др Владимир Лукић

ЗЛОЧИНИ КОЈИ СЕ НЕ ЗАБОРАВЉАЈУ

Мирни и веома радини становници села Дабар, боље рећи засе-ока Брајића Таван, до ратне мобилизације 1941. године нису имали готово никаквих проблема. Брајића Таван је смјештен на лијепој за-равни изнад ријеке Дабар, односно дабарског врела, уз које се на-лази и веома велика и лијепа дабарска пећина са бројним пећинским украсима и удубљењима која су станишта разних птица. Ту су се за вријеме великих врућина и невремена склањали чобани са својом стоком. У селу су владали изузетно добри, родбински, комшијси, ку-мовски и у правом смислу ријечи међуљудски односи. Слободно се може рећи да су Тавањани за оно вријеме веома добро живјели. Бра-јића Таван је са истока и дјелимично са југа окружен ријеком Дабар, а даље на запад прилично пространим Долем, са неколико стотина метара мањом надморском висином у односу на овај заселак.

Мој отац Никола Лукић мобилисан је као и бројни други мушкарци из Дабра и шире околине. По паду Краљевине Југосла-вије, почели су кроз наше село пролазити војници у униформама Ју-гославенске војске, али без оружја. Наше ишчекивање очевог повратка подуго је потрајало и на наше велико задовољство и радост и он се појавио такође у војничкој униформи. Испричао је да су он и двојица другова разоружани у Славонији и затворени у круг неке војне касарне ограђене жицом. Када је касарна нападнута из авиона, позвао је своје другове да скачу преко жице, а они су му рекли да ће изгинути. Отац им је на то рекао да ће их свакако побити ако не поб-јегну, на шта су прескочили жицу и бјежећи преко славонских поља стигли до Саве, испод Градишке, превезли се преко ријеке и кренули поврх Козаре, сишли до ријеке Сане испод Приједора, затим срп-ским селима до родног Брајића Тавана.

Чим је стигао кући рекао је: „Биће рата, ми ћемо се морати тући!“ Омах је купио нов карабин за 1.000 динара, који је, са још једним карабином из села, Вице Брајића, спасио велик број Тавањана и Дабрана. Такође ова два карабина су пресудно утицала на то да једне вечери комплетно становништво Брајића Тавана не оде у Сански Мост на покрштавање, већ у планину Мријежницу. Нажалост, од оних који су из сусједних села и заселака те вечери отишли на покрштавање многи се нису вратили својим кућама.

Били су то дани и мјесеци пријетње Србима. Говор стожерника Виктора Гутића био је заиста крволочан позив на тамањење Срба. Затим слиједе кулук, пљачкања, хапшења и убијања најугледнијих Срба (браћа Видовићи, жандар Везмар и др.) и Јевреја. Почели су са масовним хапшењем по селима (Подлуг, Крухари, Кијево, Чапље, Томина, Кљевци, Кркојевци, Здена и бројна друга села). У Санском Мосту затвори, школе, магазе, житни магацин и други простори су напуњени недужним Србима.

Крајем јула почео је масовни покољ на Шушњару поред Санског Моста, гдје је убијено око 5.500 Срба и око 50 Јевреја, а свој врхунац покољ је доживио, не случајно, на Илиндан, 2.8.1941. године. Овај масакр сам гледао и слушао са највиших брда изнад Кркојеваца дању и ноћу са мојим вршњацима, а имао сам тада само осам година и четири мјесеца. Недужне жртве су даноноћно масакрирали злочинци из реда хрватског и муслиманског народа. Право обавјештење о начинима мучења и убијања, средствима за убијање, као и о бројним злочинцима и друге детаље, добили смо од нашег комшије Јована Старчевћа, који је непогођен пао у огромну раку, успио се из раке извући и током ноћи доћи до Сана, препливати ријеку и изаћи на Брајића Таван. Страхоте, мучења, пребијања и на крају убијања, које је Јован описао, не могу се заборавити. Поред Шушњара, отворена су и друга стратишта: Сточна пијаца, Врпоње, Чапље, Стари Мајдан, другим ријечима у општини Сански Мост нема села у којем се не налази веће или мање стратиште.

Страшне вијести су сваки дан стизале у село. Тако је мој отац у међувремену дознао да му је један муслиман (Кењар... наравно, зликовац) одвео сестру Јеку Тривић, њеног супруга Јову Тривића и њи-

ховог сина Душана (око 20 година) на стрељање. Дознао је све податке о овом злочинцу. Случај је хтио да очев саборац Миле Боровница из вода Милоша Перишића у Кљевцима у зиму 1941. године пресретне санке у којима се налазила жена са петоро-шесторо дјеце наведеног злочинца. Мом оцу је понуђено да се освети за сестру, зета и сестрића којег је неизмјерно волио. Мој отац Никола Лукић, не само да није хтио да се освети, већ није дао ни да то други ураде умјесто њега. С обзиром на то да је тај чин изазвао низ расправа, често веома опречних, па и мањих свађа, у мени овај очев поступак и данас изазива дивљење. Није ми познато да неко од Срба из било којег села или из града није изгубио неког од својих ближих или даљих сродника на наведеним стратиштима.

Злочини у Санском Мосту и око њега довели су до масовног дијања устанка српског народа у цијелом Подгумчју. Устаници су спријечили да злочинци вршљају по селима без опасности по свој живот. Због честих напада многи сељани из Доњег Дабра, као и са Брајића Тавана, бјежали су у планине Мријежницу, Градину, као и у Горњи Дабар - Перишиће, Црномарковиће, Миљевиће, Црноводу, Јелашиновце, Лушци Паланку и др. Тавањани су са Брајића Тавана бјежали више пута готово у сва наведена мјеста. Сва та бјежанија је трајала до 26. јуна 1942. године, када су јаке непријатељске снаге спалиле Брајића Таван до темења, с тим да су куће и други објекти зидани каменом разваљени, а камен одвезен на највише коте сјеверно од села, за изградње бункера и ровова, и то источно до ушћа ријеке Дабар у ријеку Сану и највишим kotaма према Ђедовачи и даље на запад. Наведеног дана, као и сваког другог, ми дјеца – чобани такмичили смо се ко ће раније истјерати стоку на пашу. Тек што смо веома рано истјерали стоку на Шкарића главицу, примијетили смо да два човјека на коњима јуре у галопу од Кркојеваца преко Брајића бријега према селу и када су стигли до првих кућа народ је почео бјежати у правцу дабарског врела уз невиђену галаму и дозивања: „Бјезимо!“ Ми смо чули позиве да бјезимо, а већ смо знали правац нашег бјежања - сјурити стоку у Дабар, односно дабарску пешину.

Пошто је моја мајка Драгица Лукић имала бебу у бешици, одлучио сам да кренем назад до наше куће, која је срећом била на крају

села, да пронађем мајку и да јој помогнем. Тог момента ја сам једини од дабарске пећине ишао у супротном правцу кретања збојега - према кући, без обзира на то што су ме многе комшије обавјештавале да су сви из села побјегли, па и моја мајка, не знајући да је она са још двије комшинице побјегла у Вилендер (падина према ријеци Дабар) и склонице се у вододерину која их је штитила од граната које су читав дан падале и у њиховој непосредној бизини. Непрестане експлозије су допринијеле да се моја мала сестрица испрепадала, иако ју је мајка непрестано штитила односно покривала, па је послје неколико мјесеци умрла. Једва сам се пробијао према кући кроз невиђену гужву људи, стоке, понеких кола итд. Тој паници је нарочито доприносила јака артиљерија која је тукла све путеве и дабарску долину и испред врела и пећине гдје су претпостављали да се народ склања. Пред самим селом, можда и као задњу особу, срео сам стричевку Живку Лукић (дјевочицу) којој је метак прошао кроз длан.

Моја кућа је била потпуно празна и кад сам се увјерио да је мајка са бебом побјегла, вртио сам се истим путем, али изнад Црквине, на путу, у великој гужви стоке и више дјеце него људи, нашао сам стричевића Стеву Лукића (1939. годиште) како се држи за један камен (браник). Притрчао сам му јер сам се прво уплашио да га стока не згази. Ставио сам Стеву на леђа и кренуо низбрдо до Миљуша луке (око 1 км), а затим узбрдо кривудавим путем – углавном колским (око 3 км) идући више погурено него усправно, склањајући се иза ивица усјеченог пута, а на многим мјестма пузећи зато што је већи дио пута тучен жестоком ватром. Пут ме је водио кући мога ујака Остоје Шушнице и моје бабе Јоке. Стеву су практично скинули са мене и веома брзо стигле су и моја старија и млађа сестра Савка и Анка (Савка, 1926. и Анка 1936. годиште). Премда ме је баба много испитивала, нарочито за мајку и бебу, нисам јој ништа о њима знао рећи. Иако се ноћ примицала, ја сам у сутон поново стигао пред Дабарску пећину, боље рећи пред дабарско врело. На моју велику радост, која није дуго трајала, нашао сам мајку, стрину Љубосаву и стрица Обрада. Кад сам им рекао да сам Стеву изнио у Шушнице и да је он сада код бабе Јоке, радости моје мајке, стрине и стрица није било краја. Мајка је одмах из бронзина почела да ме храни кајмаком и хљебом, јер цијели дан нисам ништа јео, али морам признати храна ми није ни падала на памет. Тек што сам почео да једем, а ту је било

више десетина мојих Тавањана, можда највише жена и дјеце, доле-тјела је граната и пала недалеко од дабарског врела, близу скупине Тавањана, срећом у плитку воду и пјесак. Моја мајка повика, мом стрицу: „Брате, ја сам рањена!“ И заиста, један гелер ју је погодио у леђа, у правцу срца.

Експлозија гранате нас је одмах покренула да се под окриљем ноћи почнемо извлачити и то под велком ватром чији се интензитет често мијењао. С обзиром на то да сам се тим путем извлачио током дана, речено ми је да идем први. Мајка и ја смо се стало тихо дозивали, а ту је била и стрина Љубосава и тако редом велика пузећа колона. Наше извлачење је трајало до пред зору. Стриц Обрад и још неколико људи, под окриљем ноћи, истјерали су знатан број стоке, међу којом су били и једна наша крава и коњ. Када смо стигли ујаковој кући (Остоје Шушнице) нико није спавао, сви су нас чекали. Највећа брига била им је моја мајка. Како је она издржала ово извлачење, које је било крени-стани, лези-устани, погни се, пузи, и то рањена, изнијела је бебу дуж читавог пута од преко три километра узбрдо, то само она и Господ Бог знају.

Чим је свануло било нам је јасно да смо на домету артиљерије која нас је тукла са Брајића Тавана и да се морамо удаљити са локације ујакове куће. Збјег се почео зором разилазити на разне стране, а ми смо са доста Тавањана кренули у Црноводу, кући Душана Крагуља, саборца мога оца, која је била удаљена око четири километра. Нама је дата мала дрвена зградаца у коју је могло да легне четири-пет чланова породице. Невјероватан страх био је присутан код сваке особе, од најмањег дјетета до најстаријег човјека. Кад смо лијегали, мајка би легла поред мене са бебом и, иако рањена, стављала је сјекиру себи испод главе. Та слика ми је ево цијелог живота пред очима.

У међувремену стигао је отац из Шесте крајишке бригаде која се налазила према Крупи. Донио је велики војнички шатор у који се смјестило више породица. Сутрадан је мајку на коњу одвео у болницу на Корчаницу, на превијање ране, гдје су јој извадили гелер који је био дошао готово до срца, и први пут је стручно превили. Наредног дана отац нас је из Црноводе одвео у Саничку ријеку, у кућу Богдана и Пепе (Петра) Бабића, испод Међијег брда, по препоруци

његовог саборца Стевана Бабића, млађег Богдановог и Пепиног брата. У овој кући је било доста дјеце и омладине свих узраста и ми смо се заиста лијепо уклопили у ове двије породице које су жијеле као једна. У јулу мјесецу сам упознао кориду на Међијем брду, као и неке организаторе који су хранили бикове за бодење, као што су Цвијета Бабић и Лазија Станић.

Поред одређеног страха да ће нас напасти непријатељ из Санице и Кључа, могло би се рећи да смо живјели углавном мирно, готово мирнодопски, све до фебруара мјесеца 1943. године. Једини жалостан догађај био је смрт моје бабе Јоке и моја мајка је ишла на њену сахрану. Заправо, 11. фебруара 1943. ако се добро сјећам, преко Завоља кретала се колона наших бораца величине веће чете. Ми чобани нисмо ни примијетили да се један борац издвојио из колоне и навратио до Бабића куће, а то је био мој отац. Само је рекао мајци: „Драгице, иде офанзива, ми им идемо у сусрет - чувај дјецу!“

Наредног дана у зору ми смо преко Међијег брда кренули кроз планину Косу, без чврстог опредјељења којим правцем ћемо ићи. Чим смо ушли у Косу, мајка је са мене скинула одијелце од шаторског крила и оставила га у шупљој букви, а ја сам даље кренуо у ланеним гаћама и вуненом прслуку, док је снијег интензивно падао. Када смо стигли на шумско раскршће, гдје су се рачвале двије стазе, једна према средини Црноведе, боље речено према Пилиповићима преко Мријежнице, а друга, лијева, према Пезићима (Мијатићима), гдје је побијено више од 210 углавном жена и дјеце и старијих немоћних људи, мајка се окренула према мени и упитала: „Владе, куда ћемо?“ Ја сам одговорио да идемо према бабиној кући. Мајка ме послуша и тако се ми нисмо нашли у покољу у Пезићима. Кренули смо кроз Косу и стигли у сред Црноведе. Ја сам водио краву, а старија сестра коња. Иза нас је ишла мајка са млађом сестром. Ми смо отишли доста испред мајке и сестре и кренули узбрдо према Чукановића кућама. Када смо стигли на пола стране, сретали смо доста људи који бјеже. Међу њима је био и комшија Вид Брајић, који нас је вратио, рекавши нам да за њима иде војска. Вратили смо се у дно Црноведе, на раскршће путева, гдје нас је већ почела тући артиљерија са Пезића плећина, што смо ми гледали. Пошто је једна граната

пала преко нас у долину, коњ је из страха са себе бацио товар. Захваљујући Виду Брајићу и још неким људима самар са пртљагом поново је стављен на коња и ми смо кренули низ Црноводу у правцу Челића.

Након једног километра, срео нас је Кузман Вајагић (Рељић) и позвао мајку да сиђемо у једну дубоку долину гдје се налази сва његова породица. Мајка се захвалила и нас четверо са коњем и кравом смо кренули даље. Међутим, млађа сестра је пала у снијег и повикала да не може даље, мајка је заплакала и нас двоје смо се вратили и подigli је. Мајка је са коња извукла неку кост и дала јој да глође. Старија сестра је држала и краву и коња, а ја сам тада, како ће се касније видјети – на сву срећу, преузео коња. Након којег километра наишли смо на планинске кућице које смо звали бајте. Испред и око тих бајти лежали су људи, жене, дјеца, углавном тифусари, болесни, рањени и немоћни, изнесени само да не изгоре, јер их није имао ко да носи. Чим смо прошли те несрећнике ушли смо под доста велике рјеђе хрестове, када је наишао непријатељски авион и почео да кружи изнад нас, готово да је додиривао крошње хрестова који су нас заклањали. Док је авион кружио, коњ којег сам водио, просто ме је носео, да не кажем вукао, али га нисам пуштао. На њему је био сав наш пртљак (покривачи и нешто хране). Сестра није успјела задржати краву и она је побјегла и са другом стоком војска ју је отјерала. У тој паници, нама се прикључила жена палог борца Николе Небесиловића (Вучковића) са двоје мале дјеце. Једно дијете је носила, а друго водила.

Мајка је одлучила да не идемо даље према Челићу, већ да скренемо лијево, према неким дубоким долинама, које је она добро познавала. Непријатељска колона која је побила народ код Чукановића кућа кретала се путем поврх Мријежнице изнад Крагуљеве куће у правцу Челића и ми смо јој прошли иза леђа, гдје смо кроз шуму гледали како колона одмиче. Поред великог снијега, и сумрака, сишли смо у долину гдје је мајка узела сјекиру коју смо носили на коњу, рашчистила снијег, насјекла дрва и наложила ватру, која нас је спасила. Нешто смо појели, покрили се оним што смо имали, дијелећи све то са женом која нам се придружила и њеном дјецом.

Када је свануло, мајка је отишла да извиди каква је ситуација у околини. Срела је Кузмана Вајагића који нас је звао да сиђемо у добоку долину гдје је била његова породица. Носио је крамп и лопату. Упитао је мајку: „Драгице, јесу ли ти жива дјеца?“ на шта је мајка одговорила да јесу и он јој је рекао: „Иди дјеци, ја идем да сахраним свих мојих деветнаесторо чељади који су побијени доље у долини.“ Послије ове сцене коју нам је мајка испричала, ми смо се почели извлачили из долине у којој смо ноћили и не слутећи да је снијег преко пола метра. Када смо се извукли на пут којим је непријатељска колона сишла низ Мријежницу према Врпољу, жена са двоје заиста мале дјеце кренула је лијево, а ми смо кренули мријежничким путем изнад куће Душана Крагуља, изнад Чукановића кућа, преко Мријежнице кући ујака Остоје Шушнице. Кренули смо прије подне, вјероватно око десет сати, а ујаковој кући смо стигли навече између девет и десет. Тај пут је иначе дуг око седам километара и по томе колико нам је времена требало да га пређемо види се колико је кретање било отежано. Када смо пролазили изнад Чукановића кућа, видјели смо лешеве на снијегу, изнад дрвене оgrade, на огради и испод оgrade. Та људска мртва тијела на снијегу никад не могу заборавити.

На овом путу низ Лисину којом стаза води поред велике вододерине десила нам се још једна незгода. Коњ нам је посрнуо и замало се није стровао у вододерину. Нас троје смо једва коња задржали и тек кад сам легао поред њега, а он је лежао на трбуху, успио сам његову предњу лијеву ногу дићи на чврсто тло, он се одусправио, наравно уз помоћ нас троје. Поново смо били срећни што смо га спасили, јер је и он спасио нас.

Долазак ујаковој кући побудио је код нас неизмјерну радост и срећу. Прво што је мајка урадила јесте да нам је утријала воду да се окупамо и легнемо. Добро се сјећам да ме је пробудила око пола ноћи, дала ми чашицу ракије да попијем, боље рећи салила ми у грло. Наредни дан, када смо се пробудили, бринули смо се је ли отац остао жив, јер смо чули да се његова чета читав дан тукла са непријатељем на брду Смршњак. Када му је Вид Брајић рекао да је нас четверо видио у Црноводи, те да нас је вратио од Чукановића кућа, гдје је побијено много свијета свих узраста, отац је претпоставио да ако смо живи вјероватно смо кренули ујаковој кући. Његова претпоставка је

била тачна и код ујакове куће нас је нашао живе и здраве. Виђењем оца Николе наша радост је била потпуна. Ми ћемо овдје остати до ослобођања Санског Моста. Сјетио сам се и очевог савјета мајци који је поновио више пута „Драгице, немој ићи са дјецом у шуму без сјекире и ватре (шибице).“

Прве вијести које смо овдје чули биле су о погибији Тавањана: у офанзиви је убијена Стана, жена Милана Брајића и њихових шесторо дјеце, међу њима и мој најбољи друг Давид, жена и двоје дјеце која су била на прсима Лазе Брајића, жена и кћерка Миле Маљуге...

Те слике ужаса никада се не могу избрисати из сјећања.

Бања Лука, 1.8. 2013.

Раде Стојановић

ТО СЕ НЕ МОЖЕ ОПИСАТИ

Увод

Раде Стојановић је свој животни запис писао у избеглиштву, у Приједору маја 1997. године, и не слутећи да ће његова животна исповест постати једно од аутентичних сведочења о дешавањима у Другом светском рату. Раде (10.10.1926 – 15.1.2001) је рођен у Лужанима где је и живео све до 1959. године када се сели у Сански Мост. Наредне три и по деценије са својом породицом проводи у том градићу све до свог 69-тог рођендана. Баш на тај дан, заједно са осталим српским живљем, био је приморан да напусти свој дом. Избеглички живот провео је у Приједору, а по сопственој жељи сахрањен је у Санском Мосту.

Меморијски запис Раде Стојановића има три целине. У првом делу описује своје порекло, своје село, али и живот у њему. Описује изглед кућа, начин облачења и привређивања. Други део који је и најобимнији у целости представља сећање на ратне дане и Радетовом назови „детинству“. У трећем делу описује свој породични живот, заснивање породице са супругом Анђом рођ. Карановић и њихово четворо деце, као и његов радни век, кад и где је радио и чиме се у животу бавио. За овај Знорник приређен је други део Радове исповести.

Запис је откуцан на писаћој машини, на осам (8) страница, латиничним словима, а оставио га је на читање и чување сину Дани од кога сам и добила ово вредно сведочанство давних догађаја, као и одобрење за објављивање. Овим путем му се јавно захваљујем на указаном поверењу и сарадњи.

Корекције на оригиналном тексту су урађене минималистички, без мењања садржаја и аутентичног говора аутора. Извршено је прекуцавање текста ћириличним писмом. Исправљене су техничке грешке при куцању, растављање или

састављање речи, уједначавање на ијекавски дијалекат (у оригиналу се срећу и екавица и ијекавица) и временски оквир. Намерно нисам исправљала неправилно написане речи које су биле део народног говора овог краја како би текст имао и лингвистичку вредност. У појединим реченицама извршена је само промена распореда речи или допуна речима у заградама због бољег схватања текста. Како је Раде своје мемоаре писао са дистанцом од готово 60 година није необично да се појединих детаља не сећа најтачније, неке податке није изнео у потпуности или их је сматрао мање важним. Чињенице за које сам имала податке стављене су у фусноте.

(Приредила Душанка Марковић)

Када се сјетим мојих дјечијих дана чини ми се да је овај свијет постао прије 200 до 300 година, иако сам свјесан да свијет постоји од пантивијека. На овај закључак наводи ме чињеница да је у мом дјетињству народ тако примитивно живио; обрађивао је земљу са дрвеним плуговима, а хранио се са оним што је производио. Посуђе је било дрвено, а оно које је морало ићи на ватру највише од земље Одјевне предмете су правили од конопље и лана обућа се највише правила од говеђе и овчије коже и то такозвани опутњаци које су сами себи правили Али када се сјетим да смо били под Турцима 500 година, да су били Балкански ратови, честе буне и устанци, да је био Први, да не спомињем Други свијетски рат и овај који је скоро стао¹, онда ми је донекле јасно.

Сва дјеца свијета имају своја дјетињства; неко сретније, неко мање сретно. На сретно и весело дјетињство много тога утиче. Ако су од богате или сиромашније породице. Ако имају родитеље или немају. Ако су здрави или су болесни. Ако су родитељи скупа или растављени. Ако подрастају у миру или у рату

Да бих описао своје дјетињство морам се вратити уназад, на живот мојих родитеља. Мој дједа по оцу није запамтио својих родитеља. Мој отац није запамтио свога оца, а мајка му је дуго живјела. Моја мајка није запамтила своју мајку, а отац јој је дуго живио. Ја сам

¹ Раде под појмом „овај који је скоро стао“ мисли на Грађански рат у Босни и Херцеговини 90-их година 20. века.

остао без оца у 15-ој години. Исхрана је била страшно слаба и (било је) мало, али смо ми слатко јели и отимали се за њу. Много пута смо се и потукли за храну. Биљну храну: воће, поврће, јагоде, дрењке и остало, брали (смо), крали и јели. Можда смо зато били здрави. Али тада су жене рађале много дјеце и што је шкарта, то помре, а што је здраво, остане живо. Моја мати родила је нас деветоро (9), четворо (4) је умрло, а петоро остало живих...

...Са оцем сам радио пољопривредне послове. Када је ишао по се-
лима радити мајсторске послове често је водио и мене да му нешто помогнем и да учим од њега. Ја сам радо ишао јер ми није било тешко, а храна за мајстора је била одлична.

Тако су мене пролазили моји дјечији и дјечачки дани до маја 1941. године. Тада је започео Други свјетски рат. Те године, 8. маја, Нијемци су стрељали 30 Срба цивила и мртве их објесили испред општине у Санском Мосту.² Послије три дана сахранили су их на гробљу на Шушњару. Међу стрељанима се налазио и мој отац Перо.

Тада су настали црни и тешки дани за нашу мајку и нас дјецу. Међу стрељаним из нашег села Лужана било је седам људи.³ За наше село које броји 37 кућа то можда не би ни био велики губитак да није дошао црни и тужни 2. август исте године.⁴ Усташе су дошле у село Лужане, покупили све мушкарце од 18 година, па навише и отјерали у село Чапље. Затворили (су их) у једну магазу гдје су и преноћили и сутрадан, 2. августа послвије подне, повезали четири по четири и отјерали на Жегар. На барама код „криве цесте“ у Чапљу пострјељали су (их, а ту су) и сахрањени. Ту су стрељани Срби из Чапља и Лужана.

² Тога дана, 8. маја стрељано је 27 Срба.

³ Из Лужана је стрељано девет Срба. То су Томо Вркеш, Вељко Праћа, Милош Делић, Душан Јовановић, Илија Миланко, Проле Миланко, Перо Стојановић, Петар Шобот и Љубомир-Љупко Шобот.

⁴ Аутор је у оригиналном тексту грешком написао 2. април.

Само из села Лужана тај дан убијен је 41 човјек.⁵ Други дан исте усташе дошле су у наше село и убили још 7 жена.⁶

Од погибије нашег оца настали су тешки и црни дани, а нарочито за нашу мајку. Морала нас је сваки дан и ноћ скривати по шумама, живицама и у кукурузима када су одрасли. Пошто смо ја и сестра били мало одрасли, нас је неколико пута, на пар дана, слала у Козицу и Трамошњу. То је било кад мајка примијети за неку већу опасност. Ја вјерујем да су ово исто чиниле и остале мајке чији су мужеви стрељани у мају те године. Како сам већ написао долазе још црни дани. Тај 2. август гдје поубијаше 41 човјека и седам жена. Остаде толика сирочад без оца, а неки и без оца и без мајке. Скоро из сваке куће убијено је једно или двоје. Било је кућа гдје је убијена стара мајка са три сина,⁷ а у једној кући убијен је и човјек и жена и 5 синова који су били већ одијељени од оца.⁸ Ово седам жена стрељано је по селу, код својих кућа, на очи дјеце и жена које су се ту *задесиле. Послије оваквих црних дана и страдања, унишћо је страх у мајке и дјецу, па нико се није смио задржавати у кући ни дању ни ноћи. Крили смо се у живицама, кукурузима и шумицама.

Након три дана дошло је наређење да нема више убијања, али ми нисмо вјеровали. И даље смо се продужили крити. Послије кратког времена почели смо се пребацивати у Кијевско поље код католика где смо се и даље крили. Све католичке фамилије су нас радо прихватиле, али са страхом од власти. Ту смо били много слободнији и задовољнији. Мајке се сваки дан привуку кућама и донесу нам храну. Послије извјесног времена почели смо се помало враћати кућама

⁵ Тога дана на Жегару су стрељана 33 Лужанчанина, али је у истом дану убијено њих још седам када су усташе зашле по селу тражећи мушкарце који нису отишли на састанак у Чапље. Стрељање је преживело њих пет.

⁶ Ови догађаји везани за село Лужани описани су до детаља у тексту „Страдање житеља села Лужани са посебним освртом на децу жртве“, Марковић, Душанка, *Шушњар 1941, Зборник саопштења, свједочења и докумената*, Оштра Лука 2010, 99-126; Marković, Dušanka, *Suffering of the people of the village Lужani with a special regard to child victims, Šušnjar 1941, Proceedings – Papers, Testimonies and Documents*, Oštra Luka 2010, 98-125.

⁷ Овде мисли на Марију Миланко и њена три сина: Илију, Пролу и Дују.

⁸ Овде мисли на Симеуна Шобот, његову трећу супругу Јелку Бјеловук и пет синове: Миле, Петар, Душан, Љупко и Коста.

гдје преко дана ранимо стоку и обрађујемо љетину, а ноћу се враћамо код католика.

Постепено смо се навикавали, па су мајке остајале код кућа и ноћивале, али по двије три заједно и по које мање дијете. То је трајало негдје око два мјесеца, ако не и више. Послије смо све једни по једни почели се враћати кућама док се нисмо вратили сви. За ово све што су нам католици учинили можемо се захвалити свима, али посебно Ловри Бановићу, његовој мајци Луци и жени Зорки.

Ту сам описао црни живот у несретној 1941. години. До краја године није било више убијања, али страха и понекад бјежања и скривања по ноћи било је. Године 1942. није било убијања, али што се тиче страха и опасности тога је било много и много пута. Пошто су Кључ, Петровац, Дрвар, понекад и Козица били у партизанским рукама, а наши крајеви под Нијемцима и усташама, ту су једни друге често нападали, а то се све ломило преко наших леђа. За ове двије године (1941/42) што се тиче пољопривреде и прехране било је црно и прецрно, тешко и претешко. Дјеца нејака, мајке неуке и нејаке за теже послове у пољопривреди. Мучили смо се око обраде земље, а доста смо били гладни.

Око 20. октобра нападну партизани на Сански Мост и заузму сва села до Сане која су била према Кључу, али Сански Мост нису заузели. Села Чапље, Лужани, Томина, *Крухари и нека друга која су партизани били ослободили држали су под својом контролом од 20. децембра 1942. године до 17. јануара 1943. године. Нијемци са усташама и домобранима крену са Четвртом офанзивом из Санског Моста према Кључу 17. јануара 1943. године. Партизани су се почели повлачити према Кључу и Грмечу. Ми, српски народ, нисмо смјели чекати Нијемце и усташе. И нама је јављено да се пакујемо и да бјежимо. Ја и мој рођак Богдан који је од мене старији једну годину, имали смо заједничка кола и по једног коња.⁹ На брзину смо поватали коње и упрегли у кола, натрпали хране, нешто робе и највише покривача јер је била јака зима. Малу дјецу стрпали смо на кола и замотали у покриваче, а ми јачи са мајкама кренемо пјешице. За

⁹ Богдан Вукмир је Радету Стојановићу братанац (нећак стричевић). Наиме, Радетов отац, Перо Стојановић, и Богданов деда, Митар Вукмир, су браћа рођена по мајци (Мара Вукмир (Стојановић) рођ. Симић).

кола смо повезали краве и кренули у бјекство. Ја мислим да је кренуло цијело село. Кренули смо онако у колони преко Томине и Илиће и дођемо у Подове, пред подовску школу. Пошто је била јака зима смјестимо мајке и дјецу у школу, а ја и мој стричевић смо спавали на колима пошто је школа била препуна. Чини ми се да се и сада сјећам колико је била дуга та ноћ од зиме, страха и неизвјести куда ћемо даље и у ком правцу.

У тој колони избјеглица било је преко 30 породица из Лужана, а у колону су се укључили и Чапљани, Томињани, неки дио Крухара и Илићани, тако да смо се у Подовима сналазили како ко може да се смјести да преноћи. Ујутро рано неко нам је јавио да Нијемци иду од Илиће, да бјежимо даље. Ми који смо ноћили у школи кренемо за Соколово, а неки који су били у кућама кренули су према Козици. Колика је колона пред нама, а колика иза нас нисам знао. У Соколово смо стигли негдје послје подне и расули смо се по цијелом Доњем Соколову. Нас је примила једна добра фамилија поред Сане воде, одмах на улазу у Соколово. Ту смо ноћили 18. и 19. навече.

Сутра освиће 20. јануар. Наша слава - Свети Јован. Ту је мајка скухала неко кухање. Изнесе сланине, меса и ракију. Стари домаћин је читао славу, а мене су задужили да упалим свијећу и сипам ракију као најстарије мушко у Стојановића. Ја сам то урадио са неким задовољством. Када смо завршили са ручком и мало се опустили послје подне, стиже вијест да Нијемци крећу из Подова према Соколову. Опет спремање, паковање и бјежање. Ми смо били поред воде Сане и близу моста преко којег морамо прећи. Док смо ми дошли до моста већ се уфатила велика колона, тако да смо се ми Лужанчани расули и оста нас скупа у колони 5 до 6 фамилија. Крећемо преко неких села непознатих. Освојила зима и ноћ. Ништа се не види. Стока риче. Дјеца на колима плачу. Боже мили, страшног призора!

Долазимо до Рамића и крећемо према Пудин Хану. Излазимо на цесту Кључ - Петровац. Ту цијела колона креће према Петровцу. Ко упућује ту колону није нам јасно. Долазимо до цесте којом се скреће за Горњу Саницу. Ту се колона зауставља и рјешава се куда ће ко кренути. Ту се тражи родбина, комшије и пријатељи да се види ко ће за Петровац, а ко за Саницу. Ту нађемо нашу сестру, њеног мужа и

свекрву.¹⁰ Сви они који су имали некога у Петровцу, Дрвару или Лици кренули су за Петровац. Ми други крећемо за Горњу Саницу. На том растанку било је много суза и плача. Наша сестра са својом фамилијом креће са нама што нам је било драго, а нарочито мајки. Међу осталим избјеглицама који су кренули за Саницу било је десетак лужанских породица.

Када смо скренули са Петровачке цесте и кренули за Саницу било је већ око 2 сата после подне. Ишли смо један до два километра (када) су изненада налетили њемачки авиони и почели бомбардовати колону избјеглица. Ми који смо ишли пјешаке полијегали смо у јаркове, а дјеца која су била у колима тамо су и остала, јер није било времена да их извадимо из кола. Настала је писка дјете, рика крава вриштање коња, ужас један. Срећом то није дуго трајало. Престало је бомбардовање. Срећом пребацивали су преко колоне и нико није поврјеђен. Послије тога наставимо путовање и стигнемо у Саницу пред ноћ.

Уласком у Саницу одмах су нас дочекали санички одборници. Размјештали су нас по кућама муслиманским који су побјегли испред партизана као и ми испред Нијемаца. Моја фамилија смјештена је заједно у једну кућу. На спрату смо се ми смјестили, а у подрум повезали смо стоку. Ту смо били цијели фебруар, а и неки дио марта. Ту смо се већ били удомаћили. Храну *смо трошили коју смо са собом потјерали. Наше двије фамилије скупа су се храниле. Храна се много шпарала не би ли дуже потрајала. Јело се колико се добије, а не колико можеш, јер се ни од куд није добивала ника помоћ. Нијемци су у међувремену запосјели Кључ све до Пудин Хана.

Једно јутро око 5 сати долази црна вијест да се пакујемо и крећемо даље. На брзину устанемо и спремимо се. Ја и стричевић излетимо напоље да спремамо коње и кола. На нашу велику жалост, те ноћи неко нам је украо кола и отјерао. Улазимо у кућу и обавјештавамо мајке шта се догодило. Настаје кукњава и плач. На крају закључимо да покриваче и осталу робу ставимо преко стоке, а одозго у торбама оно мало хране што нам је још остало. Малу дјецу водимо

¹⁰ Аутор мисли на сестру Дару Шобот, њеног мужа Симеуна и свекрву Деву Шобот рођ. Симић.

за руке, а понекад и носимо. Тако и урадимо. Кренемо према Лушци Паланки. Ишли смо преко неких села и стигли смо до Завоља код Међећег брда. Ту нас уставе да се даље не може, да Нијемци из Би-хаћа пролазе кроз Паланку за Сански Мост. Куд црње, куд жалосније, народ се разиђе по кућама. Нас десетак фамилија скупимо се што ближе да смо и смјестимо се у три куће које су биле једна до друге. То су биле српске куће и ми смо живјели са њиховим фамилијама. Каква је то била биједа, страх, глад, уши и остале неприлике.

Примиче се крај марта. Назире се увелико прољеће доље у равници, око Санице. Код нас под Грмечом, поред свих невоља јака зима, снијег око једног метра висине, а у Грмечу још је већи. У таквој ситуацији добивамо обавијест да Нијемци крећу из Санице и Лушци Паланке и `оће да се споје на Завољу. Баш ту гдје се ми налазимо. Настаје паника међу војском и цивилима. Бјежи војска од Санице и од Лушци Паланке. Колоне и колоне улазе у Грмеч и то свака јединица тражи себи повољан, проходнији пут. Нас десетак фамилија из Лужана кренемо за једном јединицом да и ми идемо у Грмеч, али нам нису дали партизани образлажући да ћемо поскапати и промрзнути од зиме са стоком и ситном дјецом. Шта је било са осталим фамилијама, куда су кренули, нисмо тада знали.

Другог излаза није нам било него онако биједни да кренемо преко Међећег брда и Челић косе. Ишли смо преко Кљеваца својим кућама, па шта Бог да. Друге није било. Пређосмо преко дана Челић косу и спустимо се у Сјенокосе у Челићу. Смјестили смо се у неке чобанске кућице и ту преноћили.

Сутра ујутро бјежи народ из Црноведе. Кажу иду Нијемци и све кога стигну убијају и пале куће. Ми се на брзину спакујемо и преко Малована и Кљеваца спустимо се у Доње Кљевце у неке католичке куће, зване Бакарићи. Било је негдје после подне када смо се увукли у те куће. Одједном неко је примијетио да истим путем којим смо ми ишли иду за нама и Нијемци. Неко се сјетио да истури бијелу заставу на кров. Како је више нас, једно сто метара, био пут који одваја за Врхпоље, Нијемци су окренули тијем путем. Нису наишли поред нас. Је ли нас спасила она бијела крпа или случајно нису обраћали пажњу према нама остала је тајна. А то су исти Нијемци који су ишли из Јелашиноваца гдје су убијали и палили.

Ту смо преноћили и мало се одморили. Сутрадан се договоримо да једна група мушкараца иде до воде Сане и покрај пруге насијече бандера и направи сплав и преко ноћи да се пребацимо преко Сане у Томину, у Видовића куће које су биле покрај воде. Пошто су Кљевци били пусти и никога живог ту није било то смо могли учинити несметано. Они који су отишли правити сплав пред ноћ су нам јавили да је све спремно и да се ми пакујемо и око 9 сати да кренемо. Тако смо и учинили. Прво смо пребацили преко Сане народ и ствари, а затим смо на силу натјерали стоку у воду која је срећом лако препливала на другу страну. Дошли смо у Видовиће који још нису били полијегали. Они су нас на брзину увели у куће, а стоку у штале да нас не би примјетили Нијемци који су били смјештени око цесте. Тако да смо тај пут прешли сретно да нас није нико опазио.

Ту смо преноћили и сутрадан се групица по групица пребацивали у Лужане водећи стоку за собом. Тако да смо дошли кући да нас нико није ни упитао од куд идемо. Када смо дошли кућама нашли смо куће читаве, само су биле потпуно опљачкане и све је однешено из кућа.

Сада да се мало вратим на наше бјежање. Сви они који су окренули за Козицу или они који су неком срећом остали у Соколову почели су се враћати кућама одма након 10 дана, а они који су отишли за Дрвар или Лику они су се вратили када је Сана била ослобођена. Једини смо ми изабрали најгори пут. Срећом од свих тих избјеглица нико није настрадао. Једина Савка Мијић је убијена у Црноводи, а како је тамо доспјела то ми није познато, имала је око 16 година. Њен отац Ђурађ стрељан је 1941. године, а мајка јој је умрла раније.¹¹ Многе су фамилије из Паланке и Јелашиноваца кренуле у Грмеч, а послјије су понеке налазили поред букава гдје су се посмрзавали.

Породице које су имале срећу да су се брзо вратиле нашле су куће неопљачкане тако да су нашли и ствари и жито код куће. Ми који смо дошли касно, нисмо нашли ништа тако да смо ја и мати морали ићи копати код других за по двије киле кукуруза. Нешто су нам

¹¹ Аутор наводи само једну жртву у току Четврте офанзиве, а у ствари те зиме умрле су 21 особа из Лужана, од чега је чак 17 било деце. Деца која нису могла издржати ратне страхоте нису евидентирана као жртве рат.

давали и цабе, односно без плаћања. Ту 1943. годину некако смо преживјели што се тиче исхране.

Политичка и ратна ситуација тако је била промјенљива да се то описати не може. Од марта до августа често су се водиле борбе између партизана и Нијемаца, баш по нашој територији, али ми смо остајали мирни и нисмо бјежали од куће. Од августа партизани су много ојачали и постали опасни по Нијемце. Нијемци су се повукли у Сански Мост, тако да је наша територија била ничија и свачија. Некад наиђу партизани, а некад Нијемци и усташе тако да је било неизвјесно шта ће донијети дан који освиће или ноћ која омрче. То је тако потрајало до 20. октобра 1943. године.

Партизани су напали на Сану 19. октобра и 20-ог су је ослободили и више никад није дошла у непријатељске руке. Главна слобода и ослобођење дошло је 15. маја 1945. године. Шта да вам кажем о овој дуго чеканој слободи. Моја генерација за ове године рата је поодрасла, постали смо момци и дјевојке. Она дјеца што су у рату били мали сада су то одрасли дјечаци и дјевојчице. Мајке које су у рату изгубиле мужеве сада се веселе што су у току рата барем спасиле своју дјецу.

Неко опште весеље, радост и младост почели су бујати баш ко природа у прољеће. То вам ја не могу описати. То се само може доживјети. Послије таквог рата и овог весеља слободи, најзад смо се морали окренути приватном животу и раду као и ашиковању, заљубљивању и женидби и удаји...

У Приједору, 3. маја 1997. године

Избјеглички пут – јануар-фебруар 1943.

ТУЖНИ ПОГЛЕДИ ЗАТВОРЕНИХ ЈЕВРЕЈА

Сански Мост је био познат као трговачки град. Велике трговине имали су Јевреји, Срби и понеки муслиман, а био је и киоск за продају новина. Јевреји су имали велике радње богато опремљене разноврсном робом и сталне муштерије. Били су веома услужни и вољели су много дјецу, коју су редовно даривали чоколадом, бомбонама и другим ситницама. У том граду живјело се мирно, пријатељски и нико није гледао на националност. Живјели су сви мирно, то је била права љепота живљења. Тај диван мир ускоро је поремећен од усташких хорди, фашиста и Нијемаца и почела су хапшења Срба, Јевреја и Рома. Ја сам често пролазила у школу поред касарне гдје су били затворени Јевреји и као дјетету у сјећању сзу ми оставили дубок траг тужни, уплакани, исцрпљени Јевреји, који су могли само размишљати о судбини која их чека.

Били су без хране три дана, а затим долазе усташе и тако измучене воде их на Жељезничку станицу и убацују у фургон-вагоне право за Јасеновац, Стару Градишку и Градину. Тамо доживљавају прави пакао. Добијали су батине, ударце тешким предметима, по рукама, ногама, не само одрасли него и сви остали чланови породица. Било је много дјеце. Код њих није било милости ни према најмлађима. Нијемци су планирали да их пола поубијају, другу половину затворили су у гасне коморе и спалили. Такво зло и звјерство, нормални људи не могу да схвате. Многи логораши су бачени у ријеку и „послани“ за Београд, неке су транспортовали у Београд на Сајмиште и трпали у камионе гдје су их убијали плином. Слично су убијали и поред ријеке Сане гдје је Рахела изгубила два брата. Најпознатији Јевреји Санског Моста који су изгубили живот били су: Албахари, Атијас, Кабиљо, Папо, Леви, Исак, Лезо, Хадсон, Годберг,

Нинберг, Насмијан, Рајх и други. Велика ледина у Јасеновцу, са цвијетом као спомеником, говори о страдању тих биједника и опомиње да се то зло никад више не понови.

Љубан Мијатовић

ОДРЕДА РУШИЛИ, ПАЛИЛИ И УБИЈАЛИ

Деветнаестог фебруара 1942. године, на велики ужас и муку српског народа, ударише усташе на Кљевце из Рустова, Врхпоља, Томинске Паланке, Чапља и других околних села, са намјером да побију оно Срба што је остало, што нису побили 1941. године на Шушњару, Врпољу, у Чапљу и Санском Мосту.

Тог дана, када су ударили ујутро на Кљевце, све су нам порушили и попалили, кога су ухватили убили су га.

Убили су кћерку Лаке Ћосића, жену Ђурђа Тривића, Илију Утјешановића, Раду Стојковића, Дамјана Карановића, а његову су жену Стану претукли па је имала ожиљке на доњој вилици. Погино је и Душан Стојковић са пушком у руци бранећи своје село. Ми који смо преживјели отишли смо у бјекство у Дабар, Црноводу, Јелашиновце и друга српска села на Грмечу.

Наишла је и трећа невоља за српски народ у селу Кљевци, када је ударила она несрећна њемачка офанзива која је харала Грмечом и Подгрмечом, кад је трпала српски народ у појате и куће и палила их. То су куће Миће и Николе Срдиха. Послије су кренули у Црноводу и Мијатовиће зване Пезићи. Једну долину су сакупили пуну српског народа и побили га. Преживјела је стријељање моја тетка Љуба Мијатовић. Из Кљеваца су ту побијени Ђука Змијањцац, кћер јој Анђа, жена и ћерка Стојиновић Бранка. На Мрјежници код куће Столе Петровића побијен је велики број Срба, а међу њима и моја баба Ђуја Стојковић која је имала око 80 година. Затим су кренули офанзивом преко Кљеваца и под растиком код Бајића језера побили породица Јове Змијањца званог Јовиша и његове браће Ђуке и Вида и њихову мајку која је имала 85 година. Преживио је једино дјечак који је имао

3-4 године. Убили су Вида Мијатовића на црквеној земљи на брду Ри-соњинка и онда су кренули кроз Кљевце. Дошли су до куће Јове Утјешановића гдје сам био и ја, а била је пуна кућа народа. Кад су пошли у кућу изашла је стара Мара Миљатовић пред њих и изнијела три писма из Нјемачке, два сина су јој била у ропству и син ЂевераТриве. Узели су јој писма која су прочитали па су се вратили и отишли према Санском Мосту. Тако је завршена и трећа трагедија српског народа из села Кљевци. Убили су још и Тому Стојковића у Мријежници, а за његове се кости није никад ни сазнало гдје су.

У Дабарској страни у Бајтима у шуми запалили су сина Косте Стојковића, Стевана, и Ђују, жену Душана Стојковића, који су боловали тифуса, а народ који је могао бјежати побјегао је. Село Кљевци, недалеко од Санског Моста испод Грмрча и Челић косе, у Другом свјетском рату имало је 361 жртву фашистичког терора, 18 палих бораца, 64 бораца са пушком у руци, а од тога 15 носиоца Партизанске споменице: Дамјановић Милан, Стојковић Никола, Душан и Гојко, Стојковић Душан и Јован, Мијатовић Миле и Мима, Карановић Ђуро, Каран Ђуро, Вучковић Никола, Мартић Илија, Радић Душан, Кричка Марко, Ерак Перо.

Нажалост од свих бораца данас су само два жива, а то су Петар Савић и Петар Утјешановић, стари по 88 година.

Ево још једног сјећања на Горње Кљевце о томе кад су нас гониле усташе, наше комшије, 1941. на покољ на Шушњар. У засеоку званом Долинари било је преко 20 српских кућа гдје усташе нису смјеле доћи јер је тамо био Милан Дамјановић који је био жандар. Отпуштен је са посла јер је био Србин па се вратио кући. Само један усташа, Лука Бакарић звани Лујин, дошао је до Утјешановића куће Митра и Триве и рекао Митру да одмах иде у Врхпоље, а он се вратио. Митар је зовнуо фамилију а било их је двадесет осморо, он старјешина куће. Рекао им ја да иде у Врхпоље. Његови синови Драго, Мирко, Марко и Сава рекли су да неће ићи у Врхпоље него да бјежи у шуму. Тривунови синови Гојкан и Бранко рекли су да и они бјеже у шуму. Тада је Митар заплакао и рекао: Драга моја чељади, ја сам до данас био старјешина свима а од данас свако свој. Њих је шест било у партизанима, само је Драган нестао у Грмечу уз ону несрећну њемачку офанзиву, који није никад пронађен.

Сјећам се што ми је причао стриц Миле Мијатовић кад су 1941 године комшије усташе из Кењара дошле да их гоне у Врхпоље. Његов отац Вид је рекао: Ја нећу, убијте ме пред мојом кућом! И он је остао. Милина жен, Митар и дјеца су кренули, а Миле за њима, па се свратио у дућан Бибе Кењара да купи дуван. Ту су били Бибини синови Ариф и Але, обојица усташе, иначе Милини кућни пријатељи, и рекли су Мили да брже иде на Врхпоље. Ту је био и један стари муслиман, Абид Церић и рекао: „Дјецо, штета је оваквог човјека погубити.“ Њега је Ариф узео за раме и избацио напоље, а он се вратио и рекао: „Дјецо, које је Бог сјеме усијао, то се не може поништити.“

Миле је отишао, а када је наишао крај куће Марте Бакарић она му је рекла да не иде у Врхпоље него да се сакрије у њену појату. То је и учинио, био је ту три дана и остао жив. Отишао је у устанике 1941. године са осталим Кљевчанима, Дамјановићима, Стојаковићима...

Цвјета Кондић, рођена Вокић

СТАЛНО СУ ПУЦАЛИ И УБИЈАЛИ

Србе су, по казивању старице Цвјете Кондић и ономе што је она могла видјети од своје куће, почетком Другог свјетског рата у Санском Мосту убијали на Шушњару, „на странама“ и у Санском Мосту, код магацина, гдје је била пијаца, сада клаоница, а чула је да их је доста побијено и у Чапљу код „криве цесте“.¹

Имала сам 13 година када се заратило. Тада сам живјела у Круварима са породицом. Отац ми се звао Ђурађ Вокић, ми славно Јовандан. Имала сам мајку, два брата и једну сестру, било нас је четворо.

На питање како је било тих првих дана почетка рата, Цвјета одговара:

- Кад је Југославија пала, када је све то пропало, сваки дан је било неких војника, „сипљу из шума“ и одоше негдје за Грмеч. И онда се заратило, и код нас, дошли су Нијемци уочи Светог Ђурђа и отишли су на Светог Ђурђа оном цестом нашом – круварском, на раскрсници, отишли су у Кијеву, а једни су отишли Кривом цестом – главном. Дошли су код Бореновића, и ту су били, опколили су их и ту похватили људе на слави. Ухватили су их око десет, отјерали у Сану и све су повјешали у парку. Преко пута нашег гробља ископали су једну велику раку и све су њих ту закопали и после су ту долазили Италијани и Хрвати, долазило је то све и једном се зарати. Покупи све наше људе, а најприје је био присилни рад у Сасини. Све дјечаке што их је било покупило је на присилни рад на цесту. Ту их је похватало, повезало два и два и одсјекло им нос и доље си цестом

¹ Свједочење Цвјете Кондић, рођене Вокић, из села Крувара код Санског Моста, о злочинима усташа и Нијемаца почетком Другог свјетског рата. Цвјетино свједочење узето 12. маја 2011. године у селу Стратинска, општина Бања Лука, гдје Цвјета живи са сином Ратком Кондићем и његовом породицом. Цвјета је, кад је рат почео, имала 13 година.

ишли и видео их је наш човјек, Млађен Вулић из Стратинске, а један католик је наишао и рекао му да се склони: „Бјежи, сакриј се у шуму, за живицу, ево их гоне, све два и два!“ Довело их је у магацин у Сану код пијаца, преко моста, тамо је то све било, Бранковиће – четири куће и десет њих све синова и старог Бранковић Станка, имао је три сина, све их је стјерало и побило у оном јошику код Пољака, онај дан кад су почели хватати. И тамо су дошли до нас, гоне, брате, ћаћу мог отјерало, а она горе Лајина страна, пуцају усташе и вичу – стој, не дај! Неки су утекли, па су их хватали (плачући прича Цвјета).

Оца мог су отјерали доље, дошли су у двориште, отјерали су га усташе са Разбоја. Отац је тражио да му се донесе из куће дувана, а усташе су рекли да му не треба дуван. Они су знали мог оца одраније. Тако њега отјераше и он ћути, а ми не смијемо ни да гледамо, бјежимо тамо иза куће, то је страх гледати. Није он смио ништа рећи и тако га отјераше низ пут. Тад су одводили само мушке главе и видјела сам и како отјераше жену Стевана Гламочића и његову кћи. Гоне их, има их једну десеторо. Кад су мог оца отјерали, тада је навече пуцало доље код гробља, то је било око Светог Илије, тад је њих побило много. Која кугла промаши доље онда све око нас звижди. Чуло се од усташа како вичу, „говори гдје су четници“ па тако више пута говоре тим што су их доводили. Пуцало је цијелу ноћ, плачно говори Цвјета.

Ми смо јадни побјегли у кућу, нисмо ништа ни јели, свјетло не смијемо палити, легли смо. Пробудио нас је Станко Топић, Хрват. Он је био главни усташа у селу. Звао је моју мајку Јоку и питао јесу ли сва дјеца у кући. Тако је то било, три дана нисмо смјели изаћи из куће нити пуштати блага. Двије ноћи је тукло – убијало наше људе што су их похватили на Сани. Људи су стријељани над рупама које су раније ископане, ко их је копао ја не знам. Делиће, покрај пута, крај гробља, њих је гонило и тукло, а најприје Милинковиће је побило све и жене и мушкарце и једну цуру, Николе Милинковића једину кћи, усташе су побиле све, њој говорили да иде у кућу, а она није хтјела, рекла је: Кад сте убили све, убијте и мене и они су је и убили. Цигани су копали раке гдје су их сахрањивали.

Вицо Милинковић је био момак, бјежао је и они су га стигли код циглане у оном гајићу, гдје је копана земља и убили су га и дотјерали доље у колицима кући у Милинковиће. И тако је све

побило. Вицо је био вриједан момак. Побило је и Делиће, оне што су послејере правили споменике, Стојана, Тому и све су побиле усташе. У јесен је звало нас жене да беремо кукурузе, „Хајте, кажу, радите, пропадоше кукурузи“, није било нигдје мушка, све су побили. Само из Пољака дођу мушкарци католици са коњима, Сви Милинковићи и Делићи имали су добре коње, али католици вуку кукурузе, а нас звало, те смо ишли брати њихове кукурузе. Мене су и плаћали 10 динара дневно, а када смо ишли жети пшеницу 12 динара је била дневница. Од нас су тражили да идемо у њихову цркву, и учили смо све њихове молитве и да нас исповиде и причесте. Мораш ићи тамо, крстити се, па замакати руку у ону њихову здјелу, па крстити се, па онда одеш тамо ујаку, он нас је пописивао, па питао знамо ли шта читати, вјеровање, служење неко, питај ти Бога, ја сам то све заборавила. Узме онај колач па окреће овако, да нас причести. Ишли смо и на њихове зборове главне. Нисмо се смјели крстити са три прста него цијелом шаком, по њиховом обичају (показује како им је наређивано да се крсте). Ишли смо и на Ускрс и на Малу Госпојину. Ишли смо у цркву у Сасину, све нас возе оним коњима од Милинковића, ишли смо и на присилни рад. Црква католичка је била у Сасини, Сани, Пољаку, у Шкрљевитој није била. Тамо се причешћивало. Црква у Стратинској је исто била, ова црква што је и сада, њој ништа није било у овом рату, сачувана је.

Када су оца мог убили, мајка је остала са нама. Чула сам да су и у другим мјестима страдали Срби, да их је хватало и догонило у Сану (Сански Мост). Цркву православну у Круварима нису дирали, рушили. Ја не знам гдје је отишао поп који је био у селу. Ми своје обичаје нисмо смјели обиљежавати, али тајно за Божић, затворимо прозоре и запалимо свијећу да они не виде. Доста сам ја тога и заборавила, давно је то било, само смо се тада „намрли страха“, па уздише, јауче. Ја овако кажем: „Боже, што ме ниси хтио узети?!“

У јесен 1941. године наишли смо крај тих гробница, гдје су Срби закопавани, затрпани, ишли смо брати кукурузе. Крв је текла из гробница, тече, тече, а доље се похватили они шклобукови, жене плачу, са нама су ишле три жене, а ми јадне ћутимо. Нама су причали да су убијене посипали неким каменом, кречом, а када су жене плакале, јаукале, усташе су говориле да ћуте јер ће и њих побити. Што јаучете, што их жалите, они једу тамо

шећер, видите ,посули су их шећером, они једу шећер. Онда су их загрнули земљом. Често су упозоравали жене да не плачу, да ће их побити, „што их жалите, видите да зобљу шећер“.

Нису сви католици били злочести. Било је и добрих људи, наших комшија. Један комшија одвео је наша два дјечачића одмах, моју браћу Станка и Саву, себи и сакрио их на таван док је трајало стријељање. Они су имали око десет година. Ми смо тих дана излудили, намрли се страха. Имали смо краве у штали, имали крува и кромпира у башти, два дана нисмо смјели излазити из куће. Станко Топић, тај главни усташа, рекао је мојој мајци Јоки да никуда из куће не смије изаћи. Имали су униформе и слово U на капи.

Једном су нам рекли да можемо своје обичаје славити, и своју вјеру вјеровати и свој закон водити. Ове комшије нису никад насртале на нас, нису нам ништа говорили да ми морамо. Ми кад смо својима свијећу палили за Божић нису нас у томе ометали, али нису ни наши послѣје њима бранили, кад су дошли партизани.

Ми смо били избјегли кад је била офанзива у Козицу и Вилусе. Ми млађи смо отишли са војском, а старији су се вратили. Они су навалили на Светога Јована из правца Приједора и Бање Луке и отишли су за нашим у правцу Грмеча. Ми смо тада побјегли по ноћи, бјежали смо сву ноћ до Козице, једно дијете је испало из саоница, снијег је био велики. Један човјек је рекао жени да јој испаде дијете, а она је одговорила: Нек испаде, ја не знам куд га водим и шта ће с нама бити.

Кола су вукли волови. Бјежало се на све стране, према Вилусима омладина је бјежала. Четника је било, али они су имали савез са Нијемцима. Са војском смо ишли на Шатор планину, па до Цриквеница, морали смо ићи, немаш се гдје вратити, били смо тамо дуго. Из збјега су стари дошли кућама, а ми смо послѣје дошли, кад је Сански Мост ослобођен. Жене и дјеца су се вратили, мало су им и Хрвати помогли, успјели су нешто њихово сачувати, пренијети себи па су им вратили, када су се вратили кући из збјега.

Илинчићи су били најгоре усташе, похватани су послѣје и водили су их у Томинску Паланку. Нас четири омладинке из Крувара биле смо са партизанима, превијали смо рањенике, два пута смо ишли на Приједор. Послѣје у Хусимовце код џамије,

тамо истјерају рањенике. Била сам са партизанима годину и нешто дана.

Док је био Тито имала сам и пензију, али сад како је био овај рат немам ништа. Ишла сам тражити, носила све папире, они читали, али нису дали, кажу: „Пропо Тито, пропала она држава, па нема ни државе ни пара.“ Не можеш ништа добити. Добијам само 60 марака, као неку помоћ. Пропало све, пропали и ми, па ето.

(Разговор водио: Гојко Вокић)

Цвјета Кондић, рођена Вокић

Фотографисана 12. маја 2011. године

Јован Видовић

ЈУНАК СВОГА ВРЕМЕНА

Село Томина, удаљено неколико километара од Санског Моста, било је насељено српским живљем све до 1941. године. Село је подељено у две регије: горња насељена сиромашним пољопривредницима, а доња богатим, међу којима се истицала велика породица Видовића.

Мир и љепота села брзо су нестали доласком усташких целата Анте Павелића. Надвили су се над селом црни облаци. Усташе почињу убијати, али горштаци дају отпор, подижу устанак са оружјем и осталим средствима којима су располагали. То је први устанак у Босанској Крајини. Усташе одведоше седам браће Видовића и поубијаше их код Машинског моста на реци Сани, а затим их пребацише у центар Санског Моста и обесише о дрвеће главног парка.

Три дана су висили на дрвећу, становници Срби тог дјела града нису излазили из кућа тог дана избежумљени и пуни страха. На тргу су се само кретале усташе и њихове присталице.

СТИЦАЈЕМ ОКОЛНОСТИ ОСТАО ЈЕ ЖИВ ЈОВАН ВИДОВИЋ, КОЈИ ЈЕ БИО НА ПОСЛУ И КРЕНУО НА СЛАВУ СВЕТОГ ЂУРЂА КОД РОДИТЕЉА. У МЕЋУВРЕМЕНУ ПРИЈАТЕЉ МУ ЈЕ ДОВИКНУО: „БЈЕЖИ! У ТЕБЕ ТРАЖЕ.“

Јован је кренуо једном стазом по супругу Саву и двогодишњег сина Драгу. Мајка га је стрпала у торбу и кренули су према Грмечу стазама где усташка чизма још није била стигла. Мајка Сава је поср-тала носећи дете преко камењара и врзина и кад су стигли до једне дубоке јазбине син Драго заплака и рече мајци: „Баци ме у ову врзину, спасавајте се ти и тата, јер је дуг пут до Грмеча.“ Мајка на то није пристала и стигла је са мужем на периферију Кључа. Ту се Јован укључио у партизанску војску, а мајка са Драгом привремено сместила у једну српску кућу. Будући да је Јован изгубио родитеље, дом и седморо браће, храбро се борио и осветио их.

Имао је неугодности због тог случаја са Ђуром Пуцарем, али га је спасио генерал Морача, нагласио да је Јован Видовић један од најбољи обавештајаца Босанске Крајине. Привремено остављају Драгу у кући његовог пријатељ на Мањачи, а затим га воде у Мајкић Јапру, код бабе и деде, који су му пружили заштиту до краја рата. Сава са мужем ступа у партизанске редове, где се разбуктавају устанци на све стране. Јован добија унапређења у чин мајора и стиже чак до чина пуковника. Кад се приближио крај рата и наслућивало ослобођења, нуде му да ради у Удби, али он то одбија и остаје у војној служби у Бањој Луци, Сарајеву и на крају у Београду. У Београду га постављају за шефа Кадровске службе при Генералштабу. Био је то јунак тог времена и хуман и после рата.

Посебно у мени буди сећање и помаже мене и моје сестре, налазећи собу у којој смо могле наставити студије, Мирјани Праћа испословао је у Министарства велику стипендију, као добром студенту која је остала без оца јер је претходно убијен у Санском Мосту. Син Драго завршава вишу пољопривредну школу и жени се Београђанком Горданом која је студирала архитектуру.

Записали:

Гордана Видовић, снаха
Предраг Видовић, унук и
Мирјана Праћа, проф. у пензији

Мирјана Миливојчевић Праћа

НАСИЛНО ПРЕКРШТАВАЊЕ У КАТОЛИЧАНСТВО У ВРЕМЕ ГЕНОЦИДА

[Сећање на 3. август 1941. године у Санском Мосту]

Успостављањем усташке власти долази до масовног прогона Срба. Данас се многи питају зашто Срби нису пружили отпор за одбрану живота? Сви затвореници поручивали су породицама да се морају жртвовати, јер им прети опасност од логора смрти. Наглашавају потребу да се пређе на ислам и католицизам, али католицизам је некако ближи, с обзиром на то да се ради о хришћанству.

На крају обављеног чина, свећеник нам је саопштио да то чини како би нас заштитио од логора смрти, а наша је обавеза да редовно долазимо недељном на мису, а ми млади да се укључимо у црквени хор.

Други дан, 3. августа 1941. године, после зверског стрељања наших најмилијих, поручује католички свећеник Шеремет, да према распореду долазе породице на превођење у католичку веру, која је виша од православља. У јутарњим часовима одлазе породице Праћа, Лазић и Кристина Петковић, пјевачица.

Стижемо у цркву излуђени, понижени и увређени и клечимо испред олтара. Свећеник одржава мису и дели нам крунице да се тако молимо Богу и наглашава да то чини да нас спаси од логора смрти иако смо хришћани. Свећеник нас причести по католичком обичају: „Здраво Марија, милости пуна, Господин са тобом“. Захтева од нас да редовно долазимо на мису, а ми млади да се укључимо у

црквени хор са католичком децом. Пуни страха прихватили смо његово наређење.

Мису је с времена на време прекидао један дечаћић, од две године, Радослав - Раде Лазић, урликањем и плачем, што је одзвањало у цркви. На питање свећеника зашто дете плаче, ја и моја сестра Борка одгов. "Али мали Раде све више рида и све нас још више растужује.

Након обављеног превођења у католичку веру, сви у црнини, одлазимо кући, а мали Раде и даље завија као вук у шуми. Није се могао утешити. Сви плачемо и питамо се: зар је морало превођење у католицизам кад смо и ми хришћани, истих обичаја и празника?

На то питање нема одговора, јер је наређење Павелића и усташке власти да Србе треба побити, нешто превести у католицизам, а нешто протерати у логор. Враћамо се кући. Утехе нема него редовно долажење недељом у цркву са својим добрим другарицама и друговима и молимо се Богу по њиховом католичком обичају.

Овде желим да подсетим и на судбину Радослава Лазића.

Проф. др Радослав Лазић, угледни редитељ, театролог, професор Универзитета, данас живи у Београду, познат као угледни

Проф. др Радослав Лазић

хуманиста, научник и писац, и до краја живота ожалостен непреболном трагедијом геноцида над српским народом, од стране хрватских и муслиманских усташа злотвора, јер је на Шушњару у Санском Мосту, 1. и 2. августа 1941. изгубио оца Панту, шефа жељезничке станице и два брата, Бранка и Обрада – Свилу, ученике приједорске Гимназије. Данас, после 72. године од њихове трагедије, недавно је разбијена и уништена спомен-плоча с њиховим часним именима, на стравичном гробљу Шушњар, од стране зверских потомака из Федерације Босне и Херцеговине.

Петар Додик

ОБРАД - СВИЛЕ (ПАНТЕ) ЛАЗИЋ

Обрад Лазич био је ђак Грађанске школе у Санском Мосту у времену када сам и ја ишао у ту школу. Имао је надимак Свиле. Неке дјевојке су говориле да има лијепу косу као свила, па је по томе добио надимак.

Од априле 1941. године нисам га срео ни видио, јер се у том мјесецу завршила наша школа, а брзо иза тога је дошао рат, напад Немачке на Југославију. Као што је познато, створена је квислиншка држава НДХ, која је планирала да уништи Србе и Јевреје, па је у Санском Мосту извршен покољ Срба у којем је убијен отац Панто и синови Бранко и Свиле, који је био још малољетан.

Ипак, могу рећи, колико се сјећам, био је веома пријатна личност. Физички је био лијеп, средњег раста, лијепо обучен и отмен. Сједио је у задњој клупи заједно са Вељком Додицом. Био је добар ђак, али се не сјећам које је оцјене имао. Колико се сјећам, разред је завршавао са врло добрим успјехом, или одличним оцјенама.

Обрад - Свиле Лазич био је у редовима напредне омладине, а шушкало се да је он комуниста. У то вријеме ја нисам знао шта је то комуниста, али сам га поштовао и волио, не због његове политичке оријентације него због његовог пријатног понашања и коректног односа према свима.

Био ми је помало загонетан, јер је по своме поријеклу био изнад свих других ђака, али то није показивао, поштовао је све своје колеге, без обзира на то из које су породице, није показивао одбојност према ђацима из сиромашних породица.

Цијела породица Лазич, од оца Панте и мајке Стаке, те браће који су били образовани и поштоване личности у средини у којој су живјели и радили. Значи, једна угледна и поштована породица, што

је и Свили давало још већи углед и поштовање. Сва његова браћа, Бранко, Брацо, Милан, Јујо и Раде, академски су образовани, а он, Свиле, пошто су га усташе убиле 1941. године, остао је на образовању које је тада стекао, тј. свршена грађанска школа.

Сарајево, 22. септембар 2010. године

Петар Поповић¹

ГЕНОЦИД У ТОМИНИ 1941 - 1995.

Шта се догодило у Томини 1941. а поновило 1995?

Могу посведочити да је циљ усташких зликоваца и нациста у НДХ био да униште српски народ у Томини и околним селима, као и у срезу Сански Мост, Санској долини и целом Подгрмечу, па и шире, у Крајини и Босни и Херцеговини, а о Хрватској да и не говоримо, свуда где су живели Срби на својим вековним огњиштима, да се уништи геноцидом читав један народ.

Најбогатије подгрмечко село Томина сачињавала је Горња Томина са братством Поповићи и Доња Томина, у којој су били најбројнији Видовићи, а посебо су свој заселак имали муслимани, звани Томинска Паланка.

Општину Томина, срез Сански Мост, сачињавала су још и села Доња и Горња Трамошња, Кијево, Чапље, Врпоље, Хрустово, Илица, подови, Козица, Соколово... Томина је 1941. имала православну цркву, која је делом порушена за време рата.

Моја најранија сећања, по причама мојих стричева Саве и Миле Поповића, сведоче да су 1941. у Томину дошле усташе и на кућном прагу поубијали њихове родитеље Ђуку и Ђују Поповић, мога ђеда и моју баку. Сценарио је био да се униште два најбројнија братства Видовићи и Поповићи, који су имали плодну земљу поред реке Сане. Поповићи су имали и велике шуме и успешно гајили многу стоку.

¹ Петар Поповић, инж. технологије и текстила, рођен је у Томини јула 1939. Школовао се у Томини, Санском Мосту и Сремским Карловцима. Дипломирао Технолошки факултет у Београду, 1969. Највећи део своје каријере посветио је привредним делатностима у струци. Ожењен је супругом Вером, има сина Ђурађа, економисту, и кћерку Светлану, правницу.

У том првом налету злочинци су убили још неколико мојих рођака Поповића.

Мој отац Ђурађ Поповић био је врхунски каменорезац. Радио је дуго у Београду, где је учествовао у градњи Главне поште и Дома ваздухопловства у Земуну, као и Техничко-технолошког факултета у Београду, који ћу успешно дипломирати крајем шездесетих година. Мој отац учествовао је као градитељ и Хотела „Палас“ у Бањој Луци. Чим је почео рат он је био мобилисан у Војску Краљевине Југославије. Из војске је дошао у Томину како би сачувао своју породицу: супругу Стоју, моју сестру Боју, мога брата Душана и мене, Петра Поповића.

Ускоро после повратка у Томину отац Ђурађ ухапшен је заједно с рођацима Поповићима и другим Србима, послат у бањолучки сабирни логор, а онда у немачко ратно заробљеништво, где је провео пет година на принудном раду, од 1941. до 1945.

Мајка Стоја, када је схватила свеопшту животну опасност, повела нас је, ситну децу, у збегове у Горњу Трамошњу и Козицу, а потом на Кочићево Змијање, где су четници чували српски народ од усташког уништења.

Наша кућа и све српске куће су опљачкане и потом спаљене. У Томини је био муслимански заселак - џемат Томинска Паланка. Слушао сам да су у усташким злочинствима суделовали и муслимански крвници, као и наши први суседи Мушићи.

С мајком, братом и сетром 1945. враћамо се у Томину на згаришта наших кућа. Отац Ђурађ био је још у заробљеништву. Када се вратио у Томину започела је обнова нашег спаљеног села. Пошли смо у школу у засеоку Томинска Паланка, у згради некадашњег мејтефа. Прва учитељица ми је била Зага из Београда. Године 1945. учили смо веронауку, а муслиманска деца такође, у џамији. Црква је ускоро обновљена, а џамија није била разрушена за време рата.

Све српске куће Поповића, Чуковића, Кузмановића, Борновића, Бубута, Ђурића, Симића, као и Видовића, Стојановића, Војновића... све српске куће биле су спаљене или порушене, а многи Срби из Томине побијени.

Реприза геноцида догодила се Томини 1995, још жешћа него 1941.

По сведочењима моје стрине Деве из породице Видовић, а удате Поповић, наишла је муслиманска војска генерала Дудаковића у којој је било и муџахедина и побила све преостале Србе Поповиће, који су чували своје куће и имања.

Злотвори су прво убили старца, мога стрица Саву, чије су невине родитеље убили усташки крвници 1941. Муслимански злотвори су тада, 1995, убили Ђурађа Поповића, мога рођака, Соку Поповић, Вида Поповића – све људе старије од седамдесет година, као и Зору Гогић, инвалида и непокретну стару особу... затим Деву Поповић. Она је некако преживела покољ. Нашли су је суседи тешко рањену, после три дана, у јарку. Све српске куће поново су биле опљачкане и потом попаљене.

Рањена Дева Поповић је некако пребачена у приједорску Болницу на лечење. Тада је с муком испричала ово:

- Када су наишли муслимански злочинци, са муџахединима, пред њих је стао мој муж Сава Поповић и рекао: „Зар ћете нас побити као и наше родитеље 1941?“ Они су га тада стрељали. Побили су или поклали бројне Србе, чије су куће похарали и попалили, а стоку присвојили, као друге вредности.

Дева Поповић, коју су злочинци преклали, ипак је смогла снаге да каже истину о злоделима. Умрла је у највећим мукама после шест месеци у приједорској Болници.

Поражавајућа је чињеница да су Срби из Томине 1995. у време санског егзодуса били препуштени на милост и немилост злотворима. Геноцид српског народа из 1941. поновио се 1995.

Данас је српска Томина потпуно разорена. Не раде ни школа, ни дом здравља, ни пошта, ни црква... Чујем да вехабије планирају да изграде још једну џамију на сред српске Томине... Нажалост.

(Свједочење записао у Београду 8. јула 2013:
проф. др Радослав Лазић)

ГЛЕДАО САМ ЗЛОЧИНЕ НА ШУШЊАРУ

Нашао сам Раду, након готово годину дана трагања, код његове куће у Круварима. Веома срдечно нас је поздравио изљубивши се са нама. Мићо Дошеновић је знао за његову кућу, па сам га за ове Задушнице довезао на гробља у Санском Мосту. Раде искористи прилику, па најприје исприча своје јаде, када се вратио кући, из избјеглиштва, као да се плашио да му то не промакне, а то му је најпрече. Наједанпут весело лице старине од осамдесет година доби тужан израз. Неко му је спровео канализацију, преко њиве у поток, који он користи за стоку, крепалу овцу су бацили два метра од извора тог потока, отели су му мотор „Аран“ и бицикл, ловачку пушку и керушу, сијеку његову шуму, није добио сву донацију за кућу. Наброја он тога за кратко вријеме доста. Покушао је тражити помоћ од власти, али слаба вајда. Обећали смо и нас два, па пошто Мићо оде да нађе жену, остадосмо нас двојица.

Мученичка колона

Пошто схвати циљ мог доласка, Раде се мало прибра, па отпоче своју причу:

Ја сам 1941. имао девет година и свега се сјећам. Ишао сам у први разред Основне школе и учила ме је учитељица Јелена Дракулић. Старији брат је ишао у трећи разред и он више није смио носити млијеко него ја који сам био мањи растом. Братово годиште су већ стријељали. Ја сам сваки дан ишао у град носећи млијеко у једној кантици. Млијеко сам носио једном Србину, учитељу, који се звао Убипарип, и једном жандарму који се звао Дураковић. Идући из града ми дјеца смо посматрали те колоне Срба које су били повезане штриком или зигцом, па су им руке, пребачено преко рамена оног испред њега,

мени изгледале као неке летве. Наравно да су се видјеле голе подлактице и надлактице, па је то изгледало као да су тим летвама спојени. Зато су се тешко кретали због малог растојања, кратким корацима. Ми смо их пратили до Шушњара и до ископаних гробница. Гледали смо убијање тих људи, а нас дјецу би усташе тјерали одатле, па смо ми бјежали иза живице и отуд вирили и опет се појављивали, да би нас опет отјерали, док пред ноћ не бисмо отишли кућама. Са мном је често ишао мој комшија, Хрват Марко Бајам и још један дјечак чијег се имена не сјећам. Вјероватно су усташе мислиле да сам и ја Хрват, јер су овога Марка познавали усташе из Пољака, а то је село до мог села. То би се онда тако и завршило, да усташе загалеме на нас, ми се сакријемо за живицу па се опет појавимо док нас поново не отјерају. Ја сам добро видио колону тих мученика како полако иду од града према Шушњару, јер им корак није могао бити дуг, због начина везања, па их кроз град не туку, да то народ не види. Тако их воде уз стражарску пратњу до куће Гојка Делића. Боже мој, а одатле каква туча настаје, шорлају на људе баш као бијесни пси. Кундацима па онда свим и свачим, до самог улаза у простор гробља Шушњар, до јама. Једног Праћу из Кијева су тукли тако да му је глава пала на раме, вјероватно је ударац сјекиром пресјекао мишиће на врату па је глава пала, а он сам пао на оног мученика испред њега. Тако га је тај мученик донио на леђима до јама а усташе га гурнули доље.

Жеравица на прсима

Гледао сам како једног младића муче тако што су му једну руку Ввезали за неко дрво, а на другу би један усташа стао чизмама. Тако је био чврсто припијен за земљу. Док они једне убијају и попуњавају ту велику јаму, они су овог мучили, из неког разлога, јер су се смијали и кревелили, када би један усташа бацио лопату пуну жара на његова прса, тако да он то само истресе на груди тог јадника. Ја тај његов крик никад нећу заборавити. При томе он се ногама пропне високо увис, а тај усташа му лопатом снажним ударцима поново обара ноге доље, сигуран сам, обје поломљене. То мучење је дуго трајало и тек предноћ су га убили и бацили у јаму, као полумртвог од мучења. Замислите да је тај усташа читаво вријеме стајао на његовој руци и уживао у страшним мукама тога младића.

Ватра на Шушњару, на гробљу, поред јаме, горјела је дан и ноћ и никада се није гасила. Знам и запамтио сам име једне лијепе дјевојке са дугим плетеницама до појаса, Маре Штрбац, коју су усташе силовале од сутона поред те варте, читаву ноћ, па је тек онда убили и гурнули у ту јаму. Мени је 80 година, породичан сам човјек, али се увијек питам, како то човјек може учинити?

Мртвачки мост

Јама је била велика и вјероватно су је ископали муслимани који су са лопатама и крамповима по читав дан били на Шушњару, па кад шта затреба они су ту. То је као нека радна екипа. Она је била са три стране ископана око 2-3 метра дубок, а са доње улазне стране отворена. Та отворена страна је према цести одакле колоне улазе, и то је на нивоу прилаза јами. Колоне прилазе јами и чело колоне ту одмах убијају, а мртва тијела слажу тако да су им главе на супротним странама. Једна глава десно, друга глава лијево. Затим набацују земљу само толико да се неравнине поравнају са тијелом мученика. И тако до другог краја јаме. Сљедећи Срби газе по тијелима своје мртве браће, до мјеста када се пале пушке и митраљежи и када они постају дијелови дасака тог моста. Тако се јама пунила, од првог корака са земље и улаза до краја јаме. Сљедећи ред слажу од краја јаме према самом улазу, па опет поново. Иначе, то је погодан терен са нагибом и јама је копана према успону терена. То су радили муслимани, та њихова радна екипа. Док се јама тако пунила горе на нивоу Шушњара и цесте одвијале су се разна мучења, силовања жена у ноћним сатима и посебна садистичка иживљавања над јадницима којима су сипали жар на груди и сваки окушај бијега завршавали крампом у леђа или по глави.

Крамп у леђима

Један мученик је покушао побјећи са гробнице и претрчати пут од Шушњара на другу страну, у правцу Крувара, према истоку. Трчао је тако око 100 метара и неколико пушака је пуцало за њим, али га нису погодили. На том дијелу пута радила је група муслимана цивила, са крамповима и лопатама у рукама. Кад је овај мученик већ видио спас, један га муслиман удари свом снагом шиљком крампа у леђа. Овај настави тако трчати са крампом у леђима још 4-5 корака и паде са те друге

стране пута од Шушњара. Тај муслиман притрча мученику па се нагну над њим да види како се трза и тако спази нас дјецу који смо такође притрчали измаршира нас и ми се сакрисмо иза живице.

Након 2-3 дана пролазећи туда видео сам свјежу гробницу, јер је он ту и закопан.

Страдање Бранковића

Куће Бранковића се налазе на дијелу Крувара који ћу објаснити. Крувари се дијеле на Доње Круваре, Горње Круваре и трећи дио између Готњих Крувара и Пољака па до Шкљевите. Ми тај дио Крувара зовемо Круваруша, а у народу је био у употреби и назив: „Мала Албанија“, мени није познато зашто. Право је чудо да су они вјероватно знали да је читав Пољак добио пушке, јер су ту Хрвати и, наравно, католици. Зато су они први настрадали и то њих четворица браће: Марко, Драго, Василиљ, а четвртом не знам име. Они су побијени у Пољаку и један од њих, Василиљ, дигао се из мртвих и дошао кући удаљеној око један километар од мјеста страдања. Метак му је однио сва уста и нос, тако да су остале само очи. Видио га је неки Омер звани Метлар и спровео га на исто мјесто са кога је побјегао и поново су пуцали у њега да остане са браћом. Интересантно је да наивни Србин бјежи својој кући, гдје ће га наћи, а не што даље од смрти.

За ово стријељање Бранковића одговоран је Никла Гргић звани Ничаљ. Како год је Виктор Тунић, усташа из Здене, одговоран за страдања на Шушњару, тако је и Никола Гргић Ничаљ одговоран и сноси сву кривицу за страдања Бранковића и других комшија.

Страдање Милинковића

Светко Милинковић је тај дан прилазио кући Томе Милинковића и видео једног усташу који је био Херцеговац, како са пушком у руци убија ту породицу. Они су се сви налазили за ручком, за софром. Од првог, домаћина Томе, па сина и тако редом, до једне кћерке која је плакала за својима. За тренутак је усташа застао са убијањем и кренуо у оставу за храну звану киљер. Светко се склонио испод те оставе, па како су даске

пода киљера биле размакнуте, примијетио је да је усташа ушао унутра, па како је пио млијеко тако му је оно цурило низ браду па кроз шупљине и по Светку. Када се напио млијека, вратио се у кућу гдје је она мученица плакала и једноставно убио и ту дјевојку.

Светко је послје скривања у киљеру дошао нашој кући и сав престрављен дрхтећи испричао то мом оцу што смо и ми дјеца слушали.

Стријељали су и велику фамилију Груловиће, тако да је ријетко ко од дјеце остао. Знам да је Јока Груловић послје рата годинама, до своје смрти, плакала и бугарила на гробљу, па се и данас сјећам њених ријечи:

„Аој Нико, аој Мирко,

Аој моји црни дани

Гдје сте дјецо закопани?“

(Исприча ми своје тужно присјећање честити старина и замоли да му пошаљемо новинаре који би хтјели писати о садашњим његовим повратничким јадима.)

Крувари, на Духовске Задушнице 11. јуна 2011. година
(Забљежио: Вукашин М. Давидовић)

Радмила Вуковић, рођена Крагуљ

ДЈЕТИЊСТВО МЕЂУ ЦРНИМ МАРАМАМА

Моји родитељи Јово и Деса су живјели у својој кући у Санском Мосту, на лијевој обали Сане, у тада главној улици.

У приземљу је отац држао гостионицу, а горе смо ми становали, брат, сестра и ја. Још у мају 1941. године Витомир Гутић, бањалучки стожерник, у свом говору позива на уништење Срба, а касније и на њихово истребљење. Тад се многи угледни Срби узнемирише и почеше ковати планове за бијег у Београд. Пошто је мој отац, по причању, био тих и повучен, рече да он неће ићи јер се није ни о шта огријешио, и тако остаде.

Ипак, једне топле јунске ноћи 1941. године он је легао као и обично уз мене да ме успава, пошто сам ја тада била сасвим мала.

Недуго затим дођоше усташе у кућу да га воде наводно на рад у Њемачку. Рекоше мојој мајци да му спреми одјећу која ће му тамо требати. Она то на брзину и уради и тада га одведоше.

Међутим, то је била само превара јер су га одвели у градски магацин за резерве хране на лијевој обали Сане недалеко од наше куће.

Сутра ујутру мајка Деса сва испрепадана трчи преко улице у кућу гдје је становао адвокат др Јосип Церјан и тамо налази његову супругу и каже јој шта се синоћ десило тражећи утјешну ријеч. На то све комшиница, нимало узнемирена, каже јој: „Госпођо Десо, молите се богу“ и тиме заврши. Мајци је било све јасно већ тада.

Недуго затим, 2. августа 1941, на св. Илију, последије свих мучења и изгладњивања у том магацину гдје су непрестано поред наше куће доводили мушкарце из околних села, све их поведоше кроз град везане два по два, мислећи да ће у Њемачку.

Не, нису отишли у Њемачку, него на Шушњар, тако везани. Мој отац је био везан са Пером Зуринићем јер су близу и становали. И данас има на Шушњару она плоча и њих двојица заједно.

Тако исто мајчин рођени брат, мој ујак Душан Ковачевић, који је имао 19 година и студирао у Београду па дошао кући на ферје.

Опет усташе дођоше у њихову кућу у Кључкој улици да би и њега извели из кревета и одведоше недалеко од куће, у основну школу, код парка на тргу. И тако позатвараше те ноћи највиђеније грађане Санског Моста да би и њих послјије извјесног времена одвели везане на Шушњар. Мајка нам је причала да су се тог дана, послјије одвођења свих, око подне чули пуцњи са Шушњара.

Тада су у граду настали јауци дјеце, мајки и супруга, јер су чули шта се дешава са њиховим најмилијима.

Тог 2. августа 1941. стријељано је у Санском Мосту више хиљада Срба, чак ни Сански Мост није имао толико становника јер су доведени сви Срби из околних села.

Било је чудно да грађани других националности нису дигли глас против ових злочина, јер су се сви познавали и живјели у dobrим односима.

Међутим, по причању мајке, био је тада мали број и племенитих пријатеља, али само појединачно, Хрвата и муслимана. Стари Сањани су добро знали који су то.

Послије стријељања, причала је мајка, да су се огласила звона са православне цркве у знак велике туге и растанка на такав начин са Србима из Санског Моста.

И послјије свега 3. августа 1941. Католичка црква шаље поруку да они који су остали у животу, углавном жене и дјеца, дођу пред њихову цркву да би били преведени у католичку вјеру. Њихов свећеник Шеремет (познати усташа) држао им је проповјед са причом да их тако штити од логора смрти. Сви су добили бројанице и наставили такав живот.

Исто тако су стријељани Крагуљи из Крухара одакле је био мој отац.

Тако сам ја дјетињство провела међу црним марамама и у црнини своје мајке, баке, тетке и свих осталих који су се скупљали у кући и тако ваљда о томе причали.

Одрастала сам без иједног мушког рођака, као што су отац, дјед, ујак, стриц... јер су сви били поубијани.

Послије свега усташки настројени грађани Санског Моста формирају свој усташки одбор, у коме је и наш комшија Јосип Церјан.

Недуго потом, пошто је остала гостионица посије мог оца, по наговору Хасана Кикића, Лазара Шушнице и Миланчића Миљевића који су већ били у партизанима, да Деса одржи гостионицу да би се они могли ту тајно састајати, одржавати састанке и одатле слати храну и муницију партизанима у Грмеч за борце. И Деса пристаде.

Брзо послије тога долазе усташе по мајку Десу и одводе у затвор, јер су чули да се прикључила партизанском покрету. На њену срећу није била дуго у затвору јер у Сански Мост стиже италијанска војска која се није понашала као окупаторска и захваљујући њима мајка излази из затвора. Наставила је тајно тај рад за партизана и о њеној сарадњи је писао Хасан Кикић у својим дјелима.

По завршетку рата она ради у трговини и као борца је послије извјесног времена пензионису.

А кад сам ја дошла до средње школе добила сам стипендију од тадашње власти као „жртва фашистичког терора“.

Ово су све казивања моје мајке пошто сам ја иза Јове остала сасвим мала и нисам се ничег сјећала.

Мирјана Јуришић, рођена Николић и
Љиљана Николић

СТРАДАЊЕ СИНОВА ЈЕКЕ И ПЕТРА ДЕЛИЋА

Ово су подаци о убиствима синова Јеке Делић, рођене Вучковић, из села Чапља код Санског Моста, 1941. године.

По нашем сазнању, праунука Јеке Делић, Мирјане Јуришић, рођене Николић, и Љиљане Николић, професорки у пензији, Јека је живела са синовима Мирком, Ђорђом и Владом у селу Чапљу уочи II светског рата. Њен покојни муж, Петар Делић, био је познати трговац из Санског Моста, чији брод на реци Сани још увек носи његово име „Делића брод“.

Син Мирко је у Загребу студирао и радио у Суду, али због болести се вратио у село Чапље, породици. Други син Ђорђо није се школовао већ је радио на имању. Трећи син Владо завршио је пољопривредну школу. Четврти син Јово Делић био је трговац у Санском Мосту, ожењен учитељицом Мејић. Осим четири сина, наша прабаба Јека је имала и три ћерке: Марију, Персу и Зорку. (Марија је наша бака по мајци Драгињи.)

Године 1941. на имању у Чапљу три сина су усташе извеле на стрељање. Том приликом су убијени: Мирко и Ђорђо, док је Владо, иако рањен, препливао реку Сану и отишао у Славонију, где се касније и оженио. Јово Делић је више пута хапшен у Санском Мосту, па је пребегао са породицом у Србију, у Београд. Ту је остао до краја II светског рата, да би се касније вратио у Сански Мост, где је умро и сахрањен на тамошњем гробљу.

*Живков (Симо)
Делић (+ 1941)*

О породици Делић писао је Симо Живковић у својој књизи, а подаци о њиховом рођењу налазе се у матичним књигама Санског Моста, ако су оне сачуване.

(Ове податке о својим прецима дају сестре Мирјана Јуришић, рођена Николић, и Љиљана Николић, професорке у пензији, у Београду, 24. јуна 2013. године)

СПАС У БИЈЕГУ

Неколико дана прије масовног убијања Срба у Санском Мосту, на Шушњару и на другим мјестима, 1941. године почело је убијање Срба и у насељу Храст близу Санског Моста.

Неколико усташа почели су убијање Срба у горњем дијелу насеља Храст. Петорицу Срба, изнад Брденика, близу куће стрица Стевана, тукли су хладним оружјем, док нису сматрали да су их све побили. Међу њима је био и мој брат стричевић Љубо Ђурђевић.

Када су усташе мислили да су сву петорицу побили, јер су већ били у потпуно бесвјесном стању, напустили су мјесто злочина и кренули низ Храст на даље хватање и убијање Срба.

Након неког времена братић Љубо се некако освијестио и пу-жући се сакрио у један најближи грм. У том грму се крио до мрака а онда уз велике напоре отишао у Ђедовачу, а потом у Дабар. Касније се прикључио НОП, у коме је остао као партизан до краја рата.

За то Љубино сакривање у грму интересантна је једна прича, коју нам је касније испричао. Чучећи у грму, кријући се од усташа, до грма је допuzала једна велика отровна змија. Љубо се страшно пре-пао, а због страха од усташа није смио бјежати из грма, мада се није имао ни чим бранити од змије. На његову велику срећу отровница је пузећи обишла Љубино склониште, а потом отпузала у непознатом правцу...

Послије тога убијања, усташе су дошле и до наше куће у доњем дијелу Храста, са намјером да убију и мога оца Милана. Испред куће су позвали Милана да изађе у двориште, сигурно са јасном намјером да га убију. Милан, им је рекао: „Сада ћу изаћи, само да узмем капут.“ Одговор зликоваца је био: „Само изађи, не треба ти капут, нећемо

ићи далеко. “Милан се није дао збунити већ је брзо узео капут са вјешалице, пролетио кроз кућу и на другој страни, преко балкона, скочио у двориште. Док су зликовци били са друге стране куће, он се послужио лукавством, умјесто да крене бјежати у шуму Лазе Кордића, која је била близу наше куће, он је побјегао према ријеци Здени. Усташе су, пошто Милан није излазио из куће, одмах полетјели иза куће, према шуми Кордића, да га траже, јер им је било логично да ако бјежи бјежаће у шуму. Да је Милан то урадио, био би сигурно одмах убијен јер су меци бржи од човјека. Док су усташе дошли до друге стране куће Милан је већ газио хладну ријеку Здену која је текла близу наше куће. Преко моста није смио ићи јер би био примијећен од усташа.

Прегазивши Здену, Милан је одлучио да побјегне у нашу шуму у Подлугу. Кад је дошао до цесте, која иде од Побријежја према Санском Мосту, прије преласка преко цесте угледао је велику групу људи које је према Санском Мосту гонило неколико наоружаних усташа. Неке од тих људи је и препознао јер су били из Подлуга. Он се сакрио у живицу поред цесте док и посљедни човјек није прошао цестом, а онда је прелетио преко цесте и прегазео ријеку Блију и полако, кријући се, отишао у нашу шуму у Подлугу.

Ти јадни људи из Подлуга које је гонило неколико наоружаних усташа, што се касније сазнало, затворени су у Житни магацин на сточној пијаци и касније сви побијени, само што се један бјежећи успио спасити, истина уз мало рањавање јер су на њега, приликом бијега, пуцале усташе. Име тога човјека сам заборавио. Касније се причало да су ти затвореници у Житном магацину на сточној пијаци морали сви сједити или лежати на голом хладном бетонском поду. Дизати се нису смјели јер би били погођени пушчаним мецима, које би испаливали стражари у даном моменту изнад њихових глава.

Милан је након неколико дана ноћу кренуо нашој кући да види да ли смо ми остали живи после његовог бијега. На његову срећу прије доласка до наше куће јавио се нашем комшији Јасиму Церићу, у кога је имао велико повјерење иако је био муслиман. Када се Јасим пробудио и препознао Милана, са првог спрата своје куће добацио му је комад круха и рекао слједеће: „Комшија“ (име му није смио споменути вјероватно јер се бојао да га неко не чује), „фамилија ти је

код куће, али ти нипошто не иди тамо јер те чекају људи који ће те одмах убити ако се појавиш.“ Милан је Јасиму повјеровао и отишао у Дабар, гје је већ помало почео да се организује НОП.

Док су усташе покушавали да убију оца Милана, негдје у исто вријеме мене је тјерао и тукао по граду један усташа. Та моја мука је детаљно описана у причи под насловом „ВУНЕНИ БИЉАЦ“, објављеној у другој књизи ШУШЊАР 1941.

У то вријеме отац и син су били у сличним ситуацијама, а нисмо знали шта се коме дешава. Отац није знао да мене у то вријеме туче усташа, а ја нисам знао да он бјежи пред усташама, јер смо се у нашој кући, прије тога догађаја, на неколико сати раније, у миру растали и не слутећи шта ће нас касније снаћи.

ПРЕКРШТАВАЊЕ

Послије масовног убијања Срба и Јевреја у Санском Мосту и околним селима, у 1941. години, од стране усташа и њихових послушника, пришло се агитацији са припремљеним изјавама и хрватским молитвеницима за прелазак Срба из православне у римокатоличку вјеру.

Под таквом пропагандом, испрепадани Срби, углавном жене и дјеца, јер су мушкарци дијелом побијени, дијелом побјегли од кућа, прихватили су да се покрштавају, односно прелазе из православне у римокатоличку вјеру, да би некако сачували живе главе.

Од Срба прије покрштавања тражене су изјаве да пристају на то покрштавање, тј. добровољно прихватање римокатоличке вјере, уз неку гаранцију животног опстанка.

Сјећам се да је прије покрштавања из дијељених нам молитвеника требало да научимо понеку римокатоличку молитву, као што је Оченаш, Здраво Маријо итд. Тако да Оченаш више није почињао ријечима: Оче наш, иже јеси..., већ: Оче наш који јеси.... Сјећам се да сам напамет знао Оченаш, а мислим да Здраво Марија нисам ни почињао учити... То прекрштавање, колико се сјећам, трајало је око два мјесеца.

У току покрштавања, једног дана наша мати Милица и синови Томо, Владија, Славко, Ђуро и Милош, без оца који је нешто раније побјегао са стријељања од усташа, са много осталих српских фамилија, нашли смо се у дворишту католичке цркве у Санском Мосту, ради покрштавања.

Католичка црква у Санском Мосту

Чекајући на ред да уђемо у католичку цркву да би нас покрстили, слушали смо како негдје у Дабру пуцају топови. Да ли су то били топови или пушке или можда динамит у то вријеме, ми, жене и дјеца, нисмо уопште знали, али смо између себе шапутали да то вјероватно пуцају наши и да ће брзо доћи да нас ослободе садашњих мука. Мама Милица и нас петоро дјеце, слушајући то пуцање, надали смо се да се тамо гдје се пуца налази и наш отац Милан о коме нисмо ништа знали након што је побјегао од куће када су усташе дошле да га убију.

То прекштавање у католичкој цркви за нас је било мучно, посебно када смо морали да гутамо хостију, коју нам је појединачно давао католички свештеник. Не сјећам се да нас је питао да ли знамо напамет коју вјерску молитву. Вјероватно да то није био вјерски церемонијални обичај.

Послије прекрштавања морали смо на наше куће постављати дрвене таблице, а које нам је, свакако за новац, писао један католик, име сам му заборавио, али колико се сјећам имао је кућу у Зденској

улици, негдје код куће Сакрадија. На тим таблицама писало је: ОВО ЈЕ РИМОКАТОЛИЧКА КУЋА.

Ту таблицу као тринаестогодишњи дјечак добро сам запамтио. Наиме, једног дана сам био у ковачкој радионици комшије католика, Анте Сорића, када је ушао један мени непознати усташа и упитао Анту: „Анте, зашто су на овим кућама ваших комшија постављене таблице са натписима ОВО СУ РИМОКАТОЛИЧКЕ КУЋЕ?“

Анте му је одговорио: „То су били православци, а сада су прешли у римокатоличку вјеру.“

На моју велику срећу, Анте му није рекао да сам се и ја покатоличио, јер би можда тај усташа и са мном свршио по кратком поступку.

Послије покрштавања ситуација је барем код нас била нешто сношљивија, а истовремено је почео да се ствара НОП, као отпор Нијемцима и њиховим усташко-домобранским трабантима, а у циљу заштите нашег народа.

ЗАКЉУЧЦИ

Проф. др Владимир Лукић

ЖРТВЕ ТРАЖЕ ИСТИНУ

Прије свега, неколико напомена.¹

Нису нас побиле усташе, јесу и усташе, али су нас побиле комшије, Хрвати и муслимани. Они су нас побили на усташкој идеологији, и ја нисам за то да им праштамо, ја нисам за то да се светимо, али да неком опростимо за оне гробнице, за оне мртве, ја мислим да то не долази у обзир.

Немојмо се либити да кажемо истину, било гдје. Ако сам ја неки дан истину мога рећи у Хагу, што је неко не би могао рећи у Оштрој Луци?!

Друго, овдје нема неколико људи који су требали бити, али су се побринули да угасе Удружење „Санска огњишта“ и да угасе сајт „Шушњар“.

Међутим, Удружење „Јасеновац-Доња Градина“ формирало је сајт „Шушњар“, ви ћете га имати од недеље. Имаћете још нешто. Радимо на пројекту снимања свих стратишта и логора у Независној Држави Хрватској, такозваним GPS системом, да напишемо кратак текст о чему се ради, да направимо неколико снимака и да то ставимо на GoogleEarth. У то име прије двадесетак дана са једним млађим колегом отишао сам и снимили смо GPS системом Милин Бирт и Шушњар. Тако треба снимити све и једно стратиште. Ево као што видите Шушњар ће бити покус, као што је био је био и округли сто. Мислим да ће се за отприлике два мјесеца наћи на GoogleEarth-у, Шушњар, Гаравице, Јасеновац, Доња Градина. То значи да ћемо

¹ Обраћање приликом закључивања Трећег круглог стола „Шушњар 1941.“

моћи ускоро да тако нађемо основне податке о Сајмишту, Пребиловцима, Шушњару и другим стратиштима. То је оно на чему треба радити.

Веома је битно, а ја вас молим да на томе сви радимо, да добијемо још свједочења о страдањима. Видите како су ова свједочења потребна, што их је читао професор Давидовић.

Такође је битно да смо неки дан код Предсједника Републике утврдили да се у другој половини маја идуће године држи VI међународна конференција о Јасеновцу и Доњој Градини.

Овдје смо чули и неке дискусије и свједочења која се не односе на санску општину. Она су драгоцјена и требало би их припремити за VI међународну конференцију, а ја се надам да ћемо урадити све да се и зборник са овог округлог стола нађе и на тој Конференцији и крене оним путем којим треба ићи.

Хоћу да бвас информишем и о овоме. Ми ћемо поднијети захтјев да се поставка у Јасеновцу или иновира или да се склони. Да не објашњавам зашто. Пошто је кардинал Хочевар написао писмо под којим условима Папа треба да дође на обиљежавање годишњице Миланског едикта, другим рјечима, да га молимо без опроштаја да дође, написаћемо му писмо, свакако, и рећи оно што треба рећи.

Ми смо на IV конференцији одштампали све зборнике на српском и енглеском језику, то чинимо и са зборницима са округлих столова. На Петој конференцији одштампали смо Декларацију коју вјероватно ви многи имате, ко нема може је добити, она се налази и на Сајту Удружења. Обавјештавам вас да смо се договорили да она нађе своје мјесто и на једној сједници Народне скупштине, Скупштина је мора усвојити, и вјерујемо да ће тако бити.

То је неколике ставри, које су вјероватно битне и на чему сада радимо.

Надаље, молио бих вас да кога год нађете, било гдје, а спреман је да нешто напише, да то напише и пошаље нам, да обогатимо наш Зборник. И хоћу да вас информишем да имамо још неколико примјерака Зборника са првог и другог округлог стола, па ко нема нека узме.

Што се тиче закључака с овог округлог стола, предлажем да преуземо закључке са другог округлог стола, који су одлични, и да их радно предсједништво допуни на основу овдје поднесених саопштења, сјећања и дискусије.

На крају желим најсрдачније да вам се захвалим! Ваљало је доћи, напора је било, писање је свако тешко. Али, имамо ли право ми овдје да, визави оних који леже на Шушњару, да не набрајам стратишта све до Грмеча и Старог Мајдана, да не оставимо свједочење онима који долазе и за историју? Зато захваљујум свима вама који сте учествовали, присуствовали и дали значај овоме округлом столу, а ви се нећете љутити ако једног од најстаријих учесника и учесника рата, поменем име Петра Додика, којем се посебно захваљујем, јер је он од првог дана увијек био сагласан са мном кад год сам предлагао нове иницијативе на освјетљавању злочина у Другом свјетском рату на невиним српским жртвама.

Хвала вам још једном и срећан пут!

ЗАКЉУЧЦИ

Трећег округлог стола „ШУШЊАР 1941.“, одржаног 1. августа 2013. године у Оштрој Луци

На Округлом столу „Шушњар 1941.“, који су 1. августа 2013. године у Оштрој Луци организовали општина Оштра Лука и Одбор за организацију Округлог стола, а у чијем раду је учествовало око 45 историчара, друштвених и научних радника, истакнутих бораца НОР-а, преживјелих страдалника, књижевника, новинара и других, и на коме је поднесено више од 35 саопштења и сјећања свједока и преживјелих страдалника - уз констатацију да је поред Шушњара, једног од највећих стратишта у Другом свјетском рату на подручју бивше Југославије, у општини Сански Мост било низ стратишта на којима је, под окриљем и у сарадњи са фашистичким освајачима, усташка творевина Независна Држава Хрватска, подржавана и потпомагана Католичком црквом, извршила геноцид над православним Србима и Јеврејима, над немоћним, дјецом, женама и старцима само зато што су припадали другој вјери и другој нацији – једногласно су усвојени сљедећи

з а к љ у ч ц и :

1. Објавити зборник саопштења и дискусију са закључцима са Трећег округлог стола „Шушњар 1941.“ на српском и енглеском језику.
2. Сваке друге године одржавати округли сто о Шушњару и другим стратиштима на подручју општине Сански Мост,

да би се прикупило што више историографске и документарне грађе и, посебно, сјећања свједока злочина геноцида у поодмаклим годинама (док још могу да свједоче) и њихових сродника, како би са истином благовремено биле упознате млађе генерације и ова истина продрла у свијет.

3. Формирати научно-стручни одбор, односно комисију за проучавање геноцида и холокауста у Санском Мосту, те за одржавање округлих столова и сличних скупова о Шушњару и другим стратиштима на подручју општине Сански Мост.
4. Радити на очувању стратишта Шушњар као спомен-обилежја гдје су страдали невини само зато што су припадали другој нацији и другој вјери, Срби и Јевреји, а не као универзалног антифашистичког спомен-обилежја.
5. Предузети конкретне активности да одговарајући органи Босне и Херцеговине и Федерације БиХ прихвате стратиште Шушњар (као и остала стратишта) онаквим какво оно заиста јесте, а то значи страдалиште невиних Срба и Јевреја, те тражити да се оно одржава као спомен-обилежје. Такође, на обалама Сана и Уне треба одговарајућим споменицима обилежити сва она мјеста на којима су звјерски мучени, убијани и у воду бацани Срби, Јевреји и Роми, како би се чувала успомена на невино страдале од злочинаца НДХ.
6. Пошто су на Шушњару страдали припадници само два народа: српског и јеврејског, захтијевати да се поред крста постави и јеврејско обилежје - Давидова звијезда, а никакви други симболи, нарочито не они који би имали било какво идеолошко обилежје или обилежје својствено другим нацијама и религијама.
7. Формирати Музеј за документацију злочина на Шушњару (или, на почетку, музејску збирку у оквиру неке друге институције), гдје би се прикупљали, чували и јавности презентовали документи о злочину и страдању, аудио и

- филмски забиљежена сјећања свједока и преживјелих, књиге о Шушњару и остали експонати.
8. У оквиру једне од библиотека у Оштрој Луци или у Бањој Луци формирати библиотеку публикација тематски везаних за Шушњар.
 9. Непотпуни списак жртава из пописа 1964. године који је изложен на Првом округлом столу, штампаће се као посебан сепарат и ставиће се на одговарајући сајт, а затим ће се приступити провјери, исправци и његовој допуни. Овај посао треба отпочети што прије, како би се дошло до приближно тачног броја страдалих Срба и Јевреја.
 10. Покренути иницијативу да се, уз ангажовање одговарајућих институција и организација и формирањем посебних одбора и комисија, сачине спискови страдалих с подручја санске општине у свим ратовима вођеним у XX вијеку (Први и Други свјетски рат, Отаџбински рат 1992-1995...), те да се ти спискови на одговарајући начин публикују.
 11. Прикупити и именом и презименом забиљежити, те публиковати имена свих починиоца злочина, који су, у име Независне Државе Хрватске, на санском подручју, као и у осталим крајевима, звјерски убијали Србе, Јевреје и Роме. Овај посао обавити што прије, док још има живих свједока.
 12. Посебну пажњу треба посвети злочинима, односно покољу жена, дјеце и стараца, па чак и нерођених беба у мајчином стомаку, који су починили католички и исламски вјерски прваци (они су се веома често налазили и на челу војних формација), као и улози Ватика у наведеним злочинима.
 13. Подстицати писање и објављивање, научних, историографских, публицистичких и књижевних дјела о Шушњару и другим стратиштима.
 14. Посебно се захваљујемо средствима информисања на веома значајном доприносу да се са злочинима на Шушњару

уозна велики број грађана и институција код нас и у свијету. То у наредном периоду очекујемо још у већој мјери.

15. С обзиром на то да Одбор располаже Идејним пројектом цркве (капеле), треба приступити припремама за њену изградњу у спомен на жртве Шушњара (Срба и Јевреја). У том погледу изражава се велика захвалност архитекти Отону Жупану из САД који је направио и овај други Идејни пројекат.
16. Подржати одржавање округлих столова о злочинима над Србима, Јеврејима и Ромима на триторији РС, односно БиХ.
17. Успоставити сарадњу с установама које брину о заштити других спомен-обилежја која чувају успомене на невинне жртве српског, јеврејског и ромског народа, као што су Доња Градина, Шумарице код Крагујевца, Музеј геноцида Београд, Јад Вашем Јерусалим, Удружење Јасеновац - Доња Градина Бања Лука, Међународна комисија за утврђивање истине о Јасеновцу, те друге институције и удружења која имају исте или сличне програме.
18. Радити на покретању истраживања злочина геноцида, холокауста и егзодуса Срба и Јевреја на овом подручју у ратовима током 20. вијека.
19. Представници Организационог одбора ће са Закључцима овог Округлог стола упознати одговарајуће институције и личности Републике Српске.

ПЈЕСМЕ О
ШУШЊАРУ

ШУШЊАР У ПЈЕСМИ

Историјским чињеницама не треба ништа додавати; оне најувјерљивије свједоче без примјеса емоција, аргументима које у себи садрже. Када се, на примјер, каже да на Шушњару почива око пет хиљада и петсто невиних Срба и око 50 Јевреја, страдалих од зликовачке комшијске руке, прекланих, стријељаних, убијених маљем, само зато што су били Срби и Јевреји, речено је све.

Можда је од сувопарних података увјерљивије само умјетничко дјело. Колико чињенице, у њему још снажније свједоче осјећања и љепота исказаног – ријечју, бојом, линијом, нотом...

Бол и понос Мајке Југовића има античке димензије. Ракићев Газиместан је моћнији од гранитног споменика. Бојићева Плава гробница сублимише сву храброст и патње српске војске у Првом свјетском рату. Скендерова Стојанка симболише Козару и све наше Козаре...

О Шушњару је, у почетку, било мало књижевних дјела, али када је група младих литерарних ентузиаста покренула истоимену књижевну манифестација, стихови и прозне реченице почели су да се роје. Из широког круга санских стваралаца – а сваки од њих заслужује да се поименично спомене – најмоћније стихове написао је Боро Капетановић, па су онда ту Јово Тонтић, Душан Праћа... Прозне цртице Михаила Орловића читају се у даху...

И међу онима који су само стихом постали Сањани (а готово нема значајнијег савременог српског писца који није учествовао на Међународним књижевним сусретима Шушњар) доста је аутора који су даривали потресне стихове о шушњарској голготи – Дара Секулић, Стевка Козић Прерадовић, Јованка Стојчиновић Николић, Ружица Комар...

Дирљива су свједочења на округлим столовима о Шушњару оних који су само случајно преживјели покољ на овом стратишту, свједочили му или од својих предака о њему слушали. Биљежење и објављивање тих сјећања има непроцењиву вриједност.

Кад би се још у једном зборнику, поред саопштења и свједочења, прикупили и на једном мјесту објавили сви литерарни радови о Шушњару,

био би то значајан допринос очувању успомена на невине жртве и остао би да свједочи као снажна опомена да злу стално треба постављати бране.

Напомена:

На Трећем округлом столу „Шушњар 1943.“ иницијатива је прихваћена и сански пјесници су, до закључења овог Зборника, прикупили онолико пјесама (и лирских записа) колико су могли. Сигурно је, међутим, да су још многи стихом овјековјечили шушњарску голготу, па остаје обавеза да се скупе сви литерарни радови и објаве у засебној књизи.

Ненад Грујичић

МИЛОШТА ШУШЊАРСКИХ ДУША

Језик је чудо које храни, памти и води наше животе. Он је највећа и најдража отаџбина у којој свака реч има престоничку снагу. Данас је овде таква реч шушњар, реч која предочава опало суво лишће. Над њом су живе душе нашега Шушњара. Тај шушањ сувога лишћа помешан са сенима пет и по хиљада српских душа буди нас успоменом каква се на махове јавља у једном народу.

Опет и опет, питати и вапити, где ли је граница између живота и смрти? Није ли она већ, и баш, у успомени на један претужни Илиндан што се, ево, са сликом прерано опалог лишћа, обнавља сваке године? А поезија, није ли и она та граница, та страсна мера овога и онога света? Језик, дакле, није ли он – матерњи – жива смрт у епифанији истине? Миомирис, дах и ватра песме? Вечна обнова првине, оне речи на почетку која беше у Бога што и сам беше реч? Алфа и омега свега за свагда? Радост и страх? Дан и ноћ у исти мах?

Колико ће се дуго чути молитва над костима Шушњара и докле зрити суза величине неба на којем се налази Земља, а на њој пакао и рај? У свему – човек што немилосно пролази и нестаје. То му је дато – да се смртан изгизда искушењима и гресима, да покаже Богу лице своје. Али, прећи границу, подићи руку на човека јесте што и на Бога. И на самога себе, опет је на Бога. Господ – круг величанствених зачетака, мена и свршетака до у бескрај онога што ум назива, а срце живи – љубав! Опало је лишће душино, суво лишће сањанско, лишће крајишко. Шушњар српски!

Песничка реч има моћ да прејезди време и релативизује простор. Она вечно ради и млади, саму себе у другима проналази. Сањански песници нису издали Шушњар. Они су истрајали у висини једне велике успомене и нашли најбољи начин да, у тешким ратним годинама, у Оштрој Луци саставе поезију и живот у догађај вредан пажње, а поводом смрти невиних. Док су се друге велике успомене насумице гасиле у књижевном и ином животу или лажно, попут Потемкинових села, привремено указивале у измаглици разних импровизација, дотле

су Боро, Душан, Михајло, Милан, а с њима и други важни Сањани, магмом поезије занесени, додавали целе себе Шушњару, Грмечу и Крајини. Њихова вера у Шушњар и поезију, њихово и отац и мати, њихово заветно господство духа, пронашли су своје место у цветослову једног ретког континуитета на укупној српској књижевној мапи.

Нема тога Шћепана Малог који ће им лажним својим доласком и прелестном причом, а на уштрб њиховог талента, образа и части, утрапити невидљиво руво цареве. Та морална стаменост и дрчна снага да сачувају песнички Шушњар никли су из осијаног корена сасвим конкретне и специфичне српске традиције на чијим крајишким младима, поред народне лирике и епике, наново се указују и рађају пупољци Кочићевог Змијања са Лујом и Мргудом, Ђопићеве мале из Босанске Крупе, Куленовићеве Стојанке мајке Кнежопољке, Колунџијиног поглеђевског брега на који је из матере пао, великољесковачког кордунашког пева Даре Секулић... Крупни су и улог и резултат сањанских песника у Шушњару чији особени амблем вијори изнад наших малих величајности у сферама где се светлост разлеже на боје и звуке.

Честитајући, дакле, уваженим и даровитим домаћинима на умећу да сачувају поетску душу Шушњара, и захваљујући им што су ми омогућили ретку привилегију да вест о награди доживим као најдирљивију милошту завичаја једном тек географски удаљеном лирском појцу подно Фрушке горе и Стражилова, где лисје жуто доле веће пада, а између Новог Сада и Београда, у јуродивим слаломима књижевне каријере, клањам се сенима Шушњара чије име носи ова престижна награда коју примам свестан да она осим литерарног има и ореол живог живота и живе смрти. То је признање које од мене, ситног и грешног лауреата, тражи подвижнички пут и дуг оличен и молитвеној ћутњи и бдењу.

Шушњар је песма која спава, опало суво лишће у дошаптајима времена што пуже уз реку Сану, надахњује и обнавља. У том кругу, ка шушњарским душама хрлимо и ми живи. Засад, у тангенти новије историје, где попут старих Словена, дишући на трску под водом, чекамо. Јер, поезија зна да људски век није свему мера и лек. Вечност је сестра песни.

(Ријеч на свечаном уручењу награде "Шушњар" 2002. године)

Михајло Орловић

ПРИЧА ОНОГ КОЈИ НИЈЕ СТИГАО ДА ИСПРИЧА СВОЈУ ПРИЧУ

Неки кажу да је то било у библијско вријеме Содоме и Гоморе. Неки, да је то било у времену Зла. Неки, да уопште није било и да тако нешто није могуће јер човјек ма какав да је, не може тако ниско да падне.

Ја мученик тог времена – худи и зла, не причам ово вјетру и тишини, већ свјетлу које свако јутро лелуја изнад моје хумке и онима који ће доћи. Који ће моћи разлучити пошаст од страха, страх од злочина, злочин од страсти, страст од мржње, мржњу од човјека, човјека од сјенке, сјенку од свјетла, свјетло од првог дана, први дан од ничег, ништа од оног што је било. Вјерујем да ће то неко моћи, а ако не могне онда неће бити човјека.

Да сам имао неко друго име, данас бих био жив. Живио бих дуже од јасена који је засађен у дворишту моје куће на дан мог рођења. Посјекли су га оног дана када је моја мајка од туге свисла за мном и од њега направили сандук за њу.

Убијен сам због имена, сасвим обичног, који најављује зору. Ја га се и не сјећам више јер су ми одмах, чим сам проходао дали надимак који је осликавао мој карактер. Кажу да добри људи имају једноставне и шаљиве надимке.

Копка вас: гдје су и када убијали људе због имена и гдје је то човјек човјеку био звијер. Било је то у једном сасвим мирном, обичном граду. Граду на девет рјечица. Граду гдје су се сваког јутра поздрављали пекар и адвокат, кројач и отправник возова, сплавар и господин професор, они оне и они друге вјере. Све би било лијепо да се авет, жедна крви, није пробудила. Умјесто малих рјечица које протичу кроз град она је пожељела потоке крви. На Илиндан 1941. авет је узела маљ у руке и кренула редом да убија људе због имена, а никог није питала како се зове ни зашто му је тако име. Чак се није удостојила погледати жртву у очи, а змија – тај ужас овоземаљски, прије него што нападне жртву гледа је у очи.

Сјећам се, био сам дијете (и кад су ме убили био сам дијете), уживао сам да косим траву. Заправо, волио сам фијук челика, сладуњаво крцкање травки и мирис лета који цури из њих. На Шушњару, ми смо били те травке чији су снови крцкали на врелом илинданском сунцу, а из њих су цуриле сласти непреживљених првих брачних ноћи.

Нисам се плашио смрти. Мислио сам да је то бесмислица. Јер као што се камила не може угушити у дубокој води ужарене пустиње тако је и она (смрт) мени изгледала као шала.

Живио сам на домак града, поред ријеке Сане. Ујутро сам дочекивао сунце, у подне био лакши од лептира, а увече на мојим образима сјајило је руменило дана. Био сам лак као перо и могао сам прескочити јасен који је растао упоредо са мном.

Ја још не вјерујем, мада сам дебело мртав (још мало па стотину година) да је оно што се догодило на Шушњару, оне вреле илинданске ноћи, била смрт. Мним да је то ружан сан који још траје и да је довољно да се нешто догоди, па да се одмах пробудим. Али неко не да. Неко још и сад држи онај маљ у рукама. Слину са рукава није опрао и пријети као онда.

У бесконачној тишини, у којој над нашим костима стражари споменик од зарђалог лима украшен графитима пошаста, нас пет и по хиљада под земљом питамо се да ли је гријех имати име.

Гледајући рој звијезда које се цакле као сачма сребрне росе, сахрањене дубоко у небу као ми под земљом и које се из ноћи у ноћ понављају као трава над нама, падам у сјетни бесмисао. Ма како не вјеровао у оно што се догодило, морам признати себи да су истина и одговори, ипак, моћ живих. Да смо ми под земљом само мрачна сјена која се заплиће у коријење траве и бори се да умјесто њих изађе на видјело и тамо разговара са кукцима, зрикавцима и бубама... ако нам већ није суђено да се радујемо сунцу.

Свијет живих је препун лажи, цинизма, окружности... па је сасвим могућ бесмисао који ме опсједа, мада у њега не вјерујем. Слутим одговор који ме може пробудити из хладног сна.

(Из књиге записа Град на језеру крви)

Добрица Ерић

ШУШЊАР, СУЗА НЕПРЕБОЛА

.....¹

410

У разним јамама безданицама
Труне још много српских лобања
А зла вила се острвила
Па само несрећне Србе прогања.

411

Та змијоглавка што нам крв попи
Рече за Србе, уз осмех тмурни
За најлепши народ у Европи
Да су ружни и некултурни.

412

Та госпа, верна Хагу и Хаду
Што ређа српске главе по плоту
Какав осећај има за правду
Такав има и за лепоту.

¹ Добрица Ерић, Бројанице из Грачанице, Српска књижевна задруга, Београд, 2013

413

А и наш змијски сплет који сикће
На све српско немилице
Прећута печене српске младиће
Око Братунца и Сребрнице.

414

А прећута и не спомену
Ни црног Јована из Прибиловца
Коме су заклали сестру и жену
Сву дечицу и мајку и оца
Ни Гаревике код Бихаћа
Где су дванаест хиљада Срба
Побила њихова бивша браћа.

415

Те наше ругобе и слуге злобе
Не споменуше ни једном многе
Младе српске мајке којима
Братоубице из луднице
Повадише чеда из утробе
И напунише их мртвим псима.

416

Не споменуше ни једног брата
Од десеторице Видовића

Којима побожно одајем пошту
Њих обесише уочи рата
О једно дрво у Санском Мосту.

417

Уноћ се проломи небо и прва
Муња што севну из густе таме
Расцепи оно проклето дрво
На четворо до земље саме.

418

Тако то дрво бола и плача
У бљеску страшног небеског мача
Постаде и крст и крстача
Види Бог шта раде разбраћа.

419

А Шушњар, Сузара непребола
Где ћуте безбројне српске хумке
Оплакане и опеване
Памти тих десет апостола
И тако је уз српске јауке
Почело зло крај реке Сане.

420

Ти страшни јауци, што се разлежу
У васељени и нашој свести
Пореметили су равнотежу
Људског живота на планети.

421

А да су Срби то учинили
Згрозили би се људи по свету
И те слике би у црној свили
Обишле целу нашу планету.

422

Да ли ће српски род бити кадар
Да поврати подужи списак
Градова својих прадедова
Дубровник, Книн, Шибеник, Задар
Вуковар, Осјек, Брод, Пакрац, Сисак ----

423

Ливно, Бенковац, Купрес, Карловац
Дрвар, Петровац, Кључ, Сански Мост
Приштину, Обилић, Пећ, Исток, Хочу
И царску лавру и Свету кост
Српски престони стари град Призрен?

Боро Капетановић

ШУШЊАР

Тог пролећа четрдесет прве
Сунце с неба а из гнезда птићи
Гледали су у сред Санског Моста
Како висе браћа Видовићи

Тога лета на обали Сане
Плакало је и лишће на врби
Када су се грлили у води
Мртве рибе и стрељани Срби

Крвав данак кржави сокаци
Крвав поток крвав облак бели
Крвав барјак на кравом пољу
Пун јаука суши ветар врели

По кућама зује гладне муве
Пси се даве окрајцима хлеба
Крвницима да не би трептале
И звезде су бежале са неба

Сви су знали па опет питали
Зна ли браћо ико куд нас воде
Зна се добро куд се Срби воде
Ил у јаме ил у ладне воде

А ти питаш шта је после било
Шта је било нагоркињо вило
Док је вило живих Срба било
Ту се клало певало и пило

На Шушњару памти травка свака
Шта људима учинише људи
На Илиндан пет хиљада Срба
Заспало је да се не пробуди!

Стевка Козић Прерадовић

МРТВА ФАМИЛИЈА

Улазим на Шушњар
сваки пут
као сунчева зрака
У коров зарасла
масовна рака
зове ме себи
очима трава
И сваки пут
додирне ме
нечија рука
нечија глава
А овдје их има
има на хиљаде
Пазим
гдје ћу стати...

Улазим на наше гробље
као сунчева зрака
да мртве огријем
са висине
Ја сам им
годишње једном
свјеж ваздух
с Грмеч планине

и чисто врело
ријеке Сане

а сваки пут

Мртви не дишу
не пију
Од кад су гнусно
уморени
на кућном прагу

једино су гладни
доброте људске
као хране

а Шушњар их има
има на хиљаде...

Улазим њежно
њежно полако
као сунчева зрака
и до живих узносим
златни молекул предака

И
сваки пут
свједок ми свети Илија
(маскама даљина заклоњен)
и мртва фамилија.

(Сански Мост, 2010)

Ранко Прерадовић

БАЛКАНСКА КАРИАТИДА

(Душану Праћи)

Још је румено село и крваво тело
озлеђено невино илинданско јутро бело
па уместо сна балканска брда на раменима
место девичанства сва туга овог света свита
и судбина крајишка брдовита и каменита

а смрти као да не би
она је
ту
у теби
живот један цео

(Илиндан, 1978-2008.)

Јово Тонтић

ПЈЕСМА О ГРМЕЧУ

Да одем негдје - то је немогуће
овдје гледам Грмеч кроз прозор родне куће

Јер он је пружио руку у безнађу
и за кућу нашу дао битну грађу

Он је смрвио шапу разјареном лаву
великој отровници расцопео главу

Грмеч је хранио кад би суша у Бачкој
име му гордо још сањају у Њемачкој

Преко Грмеча не може мрки поглед на нас
хвала му за ОНО јуче и ОВО данас

Јованка Стојчиновић Николић

ДРВОРЕДИ

(Послије посјете Шушњару, 29. 7. 2000. године, шетајући
уз Сану са Драганом Колунцијом и Добрицом Ерићем)

Те ноћи покрај Сане Шушњар носимо
Дланови уз мјесечину срасли

У срца нам Грмеч и Козара доливају крв
Звијезде држе ову ноћ и сјенке наше над дубином Сане

Са дна ријеке на површину воде излази дрворед топола
И довикује се с нашим кожама

Зовемо сликара да уђе у њихову тишину и кистом прекорачи сјенке
Зовемо неимаре да подижу куће над водом
Да граде мостове преко ријека за одузете дубине из младости
Само да се никад не понови Илиндан Хиљаду деветсто четрдесет прве
Којег у очима однесе Пет хиљада петсто дједова и очева наших
Мајки и синова... док стварали су свијет

Затворим очи и видим имена на мермерним плочама На тренутак по-
мислим

Да је и моје смртно Али лелујави пламен свијеће у мојој руци
Обавјештава ме о ватри у именима... О годинама протеклим...
О дједи која још нису упамтила све ријечи Ни Оца Ни Мајку Ни ваздух
који их дише

Кад помислим на Шушњар и Живот и Смрт иста је рана
Која се у мене сели Тешка и претешка куд год да одем

Господе и ми смо живи од дисања мртвих

Владимир Јагличић

ВЕТАР

Није само додир изнад имена без лица:
препознајем на Шушњару ветар Шумарица.

Ветар није само ветар хујнуо крај нас:
из крвава грла брата он је овде глас.

Проверава је ли мирно сада у окољу,
и проноси кроз времена вести о покољу.

Здравко Кецман

ШУШЊАР

На гробљу Шушњар гдје је побијено
пет и по хиљада невиних Срба, никла
је људска коса

У Сасини гдје су побили
више виђених Усорчана,
у земљи су откопана огледалца, чешљеви,
наочари, и друге личне ствари

Чешљеви су личили на стоноге
наочари на љуске очију

Коса није никла
као да је нису ни имали

Ако су убице из очију воду пиле
као из малих чаша
у шта су се претвориле

ШУШЊАРСКИ ШУМОР

Шушњар нам је мјесто гдје смо то што јесмо:
Убијени мучки, кијачки стријељани.
Шуморимо с лишћем, крвавим повјесмом
Њедра своје хумке повисмо, поклани.

Акрепи и црви узели су њино,
Ропац из живота са прахом се мрви
Срби зато што смо поклаше нас силно,
Крв нашу невину и крв наше крви.

Илиндан-огњило са српскога гроба,
Школа пострадања православне вјере,
У тај дан би покољ, изгибија Срба.

Молитвене ријечи у лишћу трепере,
Опијело чита вјетар у травама,
Рођаче се живе са мртвим главама.

ШУШЊАР, ГРАД СЈЕНКИ

Миле сјени из даха небеских трава,
Из треперења у сну и јави
Из липовог цвијета, из шапата храста крај друма,
Миле сјени из снијежних борова
У шетњи случајној, као усуд
Четердестих или деведестих вијека двадесетог,
Миле сјени што њежно додирујете пролазнике благом руком
Из камена врелог и хладног,
Миле сјени из бехара и пахуља
Уз прозор од Корчанице до пусте Понорнице,
Милујете и опомињете иза ријеке,

Клањам се, добро јутро, добар дан, добро вече
На матерњем српском, и на свим језицима свијета

Миле знане и незнане сјени, добри људи,
Знана и незнана божанства
СТИЖЕМ са почетка двадесет и првог вијека,
Иза камена, близу болу Олимпа,

Ријеч лијепу, велику желим као дар драг Мајци,
Миле сјени као тихе а гласне опомене
Милиона мајки земаљске
Кугле рањене
Опомињу род и нерод који срља

У заблудама трагичним
На ивици провалије,
Пет и по хиљада свијећа
Освјетљава лица посјечена мачем мржње,

У таласима сјенке ходају,
Неизбројива лица жедна су сусрета љубавних,
Рођена и нерођена дјеца
У магли ратној нестала, убијена,
Вјечно остала жедна,
Ријека надлази, плави,
У валовима насиља човјечијег, и даље
Нестају жедна дјеца,

Усред улице космичког града сјенки,
Не могу без Мајчине ријечи љубави
Којом бих мајку и све миле да оживим,
Не могу да шутим кад морам да плачем,
Не могу да шутим кад морам да пјевам сунчевом изласку,
Не могу да очи имам а да не видим
Опадање лишћа изван јесени,

Граде сјенки, граде несталих, убијених,
Граде пробуди се,
Помаља цвијет из пепела,
Граде мој, пољупци моји по испуцалој земљи
Зову као први
И посљедњи мостови,
Са које обале, ко зна, ко може да стигне
Љепоти прве ријечи
Мајке божије,

Слово прво у имену драгом ко све, узалудно, тражи
Можда исписује,
Из године у годину, из вијека у вијек
Страшне су грешке, хоће ли
Зли духови или звани људи рода и нерода стати,
Хоће ли омашке, злочини нестати
Понављање улица Шушњара,

Клањам се миле сјени, добар дан камену мили,
Земљо, змијо
Уплашена у трну, траво, небо, водо,
Миле сјени, клањам се скамењеној сузи,
Тишини ријечи, међави

У пјесми сунцу,
Добар дан, у нади
Поздравља пјесник сам самцат као
На путељцима Корчанице,
Уз пољупце звјездане,
Загрљени пар открива тајне мостова.

Гојко Мандић

ШУШЊАР

Бројим ли сопствене кораке споре
гдје цвијеће вене и свијеће горе

Пред цијеви моје претке су слали
камама моје претке су клали

Нема разума и царује тама
дух народа овог ту се не слама

Тишина, јаблани држе стражу
како да душе истину кажу

Ту кости моје родбине леже
онима који му ходе срце стеже

Имена, бројеви, датуми, слова
тајне сакрива и хумка ова

Сјенима мртвих се клањам
гробницу такву не бих да сањам

Колико суза, патње и туге
никада никоме ничије слуге

Велики споменик симбол је ватре
хтјели су да се ту српство затре

Август, пјесму о њему читам
зашто Шушњар опет се питам

Ево ме, ту сам, стојим, ћутим
неко бих чистије сунце да слутим!

Душко Стојисављевић

ПОЕТСКИ ЗАПИС НА ШУШЊАРУ

Овдје је... ваздуху нестало
ваздуха разуму милости
животу времена човјеку
части
овдје...

Лежи истина
величина човјека један град
сјеме живота
овдје ће...

кржави дуг човјек
вратити човјеку
вјером у човјека

Наташа Гламочанин

ЖИВОТ И СМРТ

На мјесту страдања живот и смрт имају исто лице
Ружа вјетрова су, невидљивих борби ковитлац
Данас и јуче, жртве и целати, историја препуна издаја
Мртве од нас живих дијели невидљиви кривац
...Живот се старог рабина крунио, тог љета
Док клањасмо се сјенама палим, хебрејским, православним
Руку под руку са живућим мртвима и мртвима живим
Изговарао је молитву за мене, пред лицем свијета
...Рабин, стотину душа око црквице у Копривни, мој
Малени син, између два Илиндана рођен...
Били смо сви на позорници с кога сиђу улоге једаред
И сви имадосмо један давно утврђени ред....
Невини, пали пред скоро седамдесет љета,
Очима дјетета моле, траже руку, разлог, оправдање
И не маре за вријеме што мили
На мјесту страдања нема великих ријечи
Ту поезија заказује, иако јој редовно дају да каже коју
Ту се само срце трга без даха, као сјене у сумраку
Пред палима стихови поприме облик наших страхова
Да се историја не занесе и не понавља без смисла.
На страну прастаре издаје, хвала Ти стари рабине, док си се
Прошле године на свој полазак спремао, рече да гледам ка небу,
Да тамо и ја имам своју звијезду...

Мирко Станић

НА ХИЉАДЕ

Вас на хиљаде похваташе:
На ријеч, на вјеру, на пријевару,
А затим вас плотунима усташе
Покосише на Шушњару.

Ни дужни ни криви падали сте,
Ко лишће у јесен олујом кидано,
Јер су усташе хтјеле да очисте
Све што није фашизму одано.

На хиљаде су вас безумници
На жртвеник насиља ставили,
Након чег' су ко прави крвници,
Своју звјерску „побједу“ славили.

Невенка Божичић

ПЈЕСМУ СИНЕ

Испред ножа испред
оловних цијеви око стало
знање мутише у освети дана
младост разапета
идеја недоречена
слобода наслућена
врисак неба
бол земље
плач лета
све зајеча
све камен
а истина клета
смрт
повеза младост
и изрече ријеч
гину браћо за слободу
памти дијете
мене нема
тебе живот чека
црвено небо осјети
и чувај моје снове
и ко покуша нешто слично
сине, слиједи мене

Шушњар не смије
затравити травом заорава
пјесму сине
нек слобода пјева.

Недељко Рашула

ВАРЉИВА НАДА

У свитању кад нов дан најави
Топлим сјајем још нејако сунце
Нежно љуби кап росе у трави,
Сасечено у јутру пролеће:
Лију сузе на Шушњару свеће.

Попут блеска смртоносна ножа
Крвав закољ јаукну у мени.
К'о у крви расцветала ружа,
Мисао ми у детињство креће:
Лију сузе на Шушњару свеће.

Пеку сузе к'о ватра лаписа
Плачне очи што гледати желе
Набубреле пупољке нарциса,
Сасечени никад цветат неће:
Лију сузе на Шушњару свеће.

Наше наде да ће црне вести
Тамо негде изгубити ехо
Као искра блесну ми у свести
Само трачак варљиве нам среће:
Лију сузе на Шушњару свеће.
Мирно кроче, с болом, без јаука
У црнини, остареле мајке.

И побожно, уздржхтала рука
Подно хумке воштаницу меће:
Лију сузе на Шушњару свеће.

Сине, рано незарасла, љута,
Па зар никад, никад својој мајци
Нећеш доћи са далека пута?
Са усана мајчин бол полеће:
Лију сузе на Шушњару свеће.

Тешке жртве, неповратну младост,
Кобне дане крвавога лета,
Сва издајства, зверства, ину гадост
Поколења заборавит' неће:
Лију сузе на Шушњару свеће.

Шушњар, 2. август 1995.

ШУШЊАРУ

Била сам овдје чини ми се и гинула
заједно са вама, али сам остала жива.

На длану ми тек узбран пупољак црвене руже.
Капи росе слијевају се на линију судбине.
Приносим длан устим и језиком купим капи.
Приносим ружу лицу и милујем га латицом.
Пружам руке доље
и стављам ружу на ружу.
На ружи пише неко име.
Моја пријатељица
исто ставља ружу на ружу.
На сваку ружу ружа.
На свакој ружи име.
Свако име по један живот.
Свака ружа по један живот.
Сваки пупољак једна младост.
Сваки пупољак скинута роса.
Сваки пупољак мртво, живо име.
Била сам тада са вама
пупољци моји, моје
руже, моје росне капи.
Била сам чини ми се
овдје и гинула заједно
са вама, а ипак сам

остала жива. Ружа
моје руже, пупољак
црвени на ружи,
земља попрскана крвљу.

Ружа црвена као крв,
пупољак црвен као крв.
Пупољак на ружи вене,
на ружи исписано име.
Била сам овдје, чини ми се, имена моја
Водили су и мене стрељати,
са вама чини ми се.
Гинула сам са вама
пупољци моји, руже моје,
моје росне капи,
а ипак сам остала жива.

Драго Врућинић

ИСТИНА СЕ МОРА ЗНАТИ

На превару ловљени су,
затварани, зло слутили,
премлаћени јаукали,
оковани посртали,
ка стратишту гамизали
Срби и Јевреји сански.
На Шушњару скамењеном,
усташе им приредили
пир кржави илиндански.

Клали су их, жњели, мљели,
подалеко од насеља,
од очију и погледа,
у тајности, без одјека.
Са падина тих шушњарских
крвава потекла ријека.

О звјерствима на Шушњару
ћутало се годинама,
да би након пола вијека
с лажног вела пала тама.

На окрутан, свиреп начин
пет и по је тад хиљада
убијено мученика.

Уз оргије и ахшамлук
посао је за три дана
обавила разјарена
србомрзна санска клика.

Именом и презименом
мало ко је огдовар'о
за подземни град ужаса,
за невине жртве санске,
за геноцид непамћени,
и јауке илинданске.

Расвијетлити злочин треба,
велики му примат дати,
убице привести правди,
истина се мора знати.

Васо Предојевић

НА ШУШЊАРУ

Грмеч хучи, Сана вода мутна
Зраили им чељад покупили
Шушњар њином крвцом натопили
Бацали их к'о кладе на кладе
Руке им се рукама не звале!

На Шушњару крст до крста
Крстили се са три прста
Прсте су им поломили
Крстове им разорили!

На Шушњару брат до брата
Братили се од Лазара
Светом Сави заклињали
Земљу своју нису дали!

На Шушњару душе наше
Под могилом снове снију
Својој браћи довикују :
Вратите се, браћо наша
Ова земља јесте наша!

Браћа су се одазвала
Ојкалицу запјевала
На Шушњару помолила
Грмеч гору помирила
Сану воду разбистрила!

Ранко Павловић

ОНИ НИСУ МРТВИ

Они нису мртви.

Низ зраке илинског сунца силазе међу нас
и питају - је ли остао ико
да распири ватру на огњиштима,
да не затраве,
па да опет плавичасти стубови дима
подупру небо над Грмечом.

Они нису мртви.

На звијездама с илинског неба
силазе у вирове Сане, Здене и Блије,
па се распитују - остаде ли ико
да крај спепељене цркве
свијећу за претке запали.

Они нису мртви.

Из капљица илинске росе
раном зором размиле се Подгрмечом,
да виде је ли сијено понијело,
колики су пластови
и хоће ли га бити довољно
да се зимус угоје бикови
за прољећно орање и илинданску кориду.
Онда се разићу кукурузиштима,
да виде колики су се клипови одметнули,

па се разгранају пшеничиштима,
да провјере колико су тешки снопови у крстинама
и хоће ли бити довољно крушног жита
за славску погачу и за кућну чељад,
а да претекне и за намјерника.

Они нису мртви.

Ено их у нијемим блиставим колонама
премрежавају озвјездано илинско небо
над шапатам грмечких шума
и онима које нису стекли пјевају тиху спаванку.

Они нису мртви.

Њихов преклан крик, испред каме,
зграбили су дроздови и шеве
и уткали у свој цвркул.

Они немају кућа, попаљене су.

Настанили су се у наше пјесме,

стихови им кровови,

метафоре кревети,

риме меки јастуци.

Они не јаучу него пјевају,

у двогласу, четворогласу, стогласу;

у десетерац им се пјесма прометнула.

Чујете ли њен одјек,

ви који у себи носите њихове негдашње наде?

Пратимо акорде њиховог поја,

јер –

они нису мртви

све док њихов глас

у нашој пјесми одзвања.

Они нису мртви.

И овог Илића, окупљени на Шушњару,
моле за оне који су остали
и који су дошли послије њих -
да их мимоиђу маљ, ушице комшијине сјекире
и бљесак с оштрице ножа,
којим су некад, на илинданском слављу,
са сусједима половили једрину јабуке илињаче.

27-30. 7. 2012.

Маринка Јованић

ДА БАР САЊАМ

Украли ми смех и лепе речи
Легнем дању јер неспавам ноћу
Ех да могу заспати у сутон
Да бар сањам оно што ја хоћу.

Да бар сањам Грахво и Дрвар
Нежну срну, што шатором хода
Да се смејућ' огледам у Уни
Док се купам у сред Мартин Брода.

Да ме шиба на Купресу ветар
По Гламочу дубок снег да газим
Да по Кључким улицама шетам
Пролазнике на раскршћу спазим.

Да ми прича о Санском Мосту
Песник с којим одмарам на клупи
На Шушњару да запалим свеће
Читам песме у Бранковој Крупи.

Да ме маже Шековац и Дринић
Скрију смреке и борови густе
Да на ове напаћене руке
Мој Петровац дивљи кестен спусти.

Ал' ме неће ни ти лепи снови
Сањам бомбе, побијену браћу
Сањам сестре расуте по свету
'еј Грмечу, 'еј Козаро шта ћу?

